

NORMAFEJLŐDÉS AZ ÁRAMLATTAL SZEMBEN

STROMMER ANNA

STUDENT PAPER

ELTE POL-IR WORKING PAPER SERIES

2020/5

ELTE POL-IR WORKING PAPER SERIES

Az ELTE TáTK Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének
időszaki kiadványa

Felelős kiadó: Majtényi Balázs

Felelős szerkesztő: Kopper Ákos

A szerkesztőbizottság tagjai: Nagy Alíz, Schweitzer András,
Soltész Béla, Szálkai Kinga

Kiadó: ELTE TáTK Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete

Székhely: 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A.

Honlap: <http://polir.elte.hu>

E-mail: eutud@tatk.elte.hu

© Strommer Anna, 2020

ISSN 2677-1357

NORMAFEJLŐDÉS AZ ÁRAMLATTAL SZEMBEN

STROMMER ANNA¹

Absztrakt

Az Északi Áramlat 2 projektet kezdettől fogva kiemelt sajtófigyelem kísérte, amely csak erősödött a munkálatok 2018-as megkezdése után. E nagyfokú érdeklődés vélhetően jórészt annak az Európai Unió belüli, illetve transzatlanti politikai vitának köszönhető, ami a csővezeték megépítése körül zajlik. A téma sokféle lehetséges vetülete közül a szakdolgozat az Európai Unió energiapolitikai normáinak alakulása szempontjából vizsgálja az Északi Áramlat 2 hatását. Ezen normák közül a szakdolgozat az energiaügyi szolidaritás alakulóban lévő normájának témakörére fókuszál – ennek értelmezési keretében jelennek meg az Északi Áramlat 2 projekt egyes aspektusai.

A dolgozat kutatási kérdése, hogy az egyes országok törekvései az Északi Áramlat 2 megvalósítására hogyan és milyen irányban befolyásolják az Európai Unió energiapolitikai normájának alakulását. A megfogalmazott hipotézis szerint a tagállami szándékok e projekt kapcsán megtörték az Európai Unió energiaügyi szolidaritás normájának internalizálási folyamatát.

Mint azt a szakdolgozat háttérét adó elemzési keret is tárgyalja, az energiaügyi szolidaritás (egyelőre?) nem tekinthető tényleges, kialakult uniós normának, és az Unió kommunikációjában sem ilyen relációban jelenik meg. Finnemore és Sikkink a normák felismerhetőségével, kialakulásuk fázisaival foglalkozó tanulmánya alapján az energiaügyi szolidaritás is elhelyezhető a normák

¹ Strommer Anna az ELTE TáTK Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézetének 2019-ben végzett nemzetközi tanulmányok szakos hallgatója, munkáját Szálkai Kinga témavezetésével végezte. A dolgozat az évfolyam legjobbjai között szerepelt. Strommer Anna jelenleg az ELTE TáTK Survey statisztika és adatanalitika mesterszak hallgatója. A kézirat lezárása: 2019. április.

„életciklusában”. Mivel e norma internalizálása nem valósult meg, ebben a fogalmi keretben „kialakulóban levő” normának nevezhető.

A szakdolgozat feltételezése, hogy az Északi Áramlat 2 projekt megakasztotta a normává érés folyamatát – és a témában megjelent tanulmányok és folyóiratcikkek, a különböző európai uniós dokumentumok, illetve a témában releváns személyek nyilatkozatainak, interpretációinak vizsgálata révén igyekszik feltárni, hogy a projekt mely aspektusai idézhették elő ezt a megakadást. E tekintetben nem csak maga a tervezési és megvalósulási folyamat fontos, hiszen ugyanakkora jelentőséggel bírnak a nyilvánosan kimondott, vagy csak valószínűsíthető mögöttes szándékok, megfontolások, számítások is. Ugyanakkor egyelőre nyitott kérdés marad, hogy az energiaügyi szolidaritás normává válásának folyamata végleg megreked, vagy később újraindul. Bár utóbbi jelenleg valószínűbbnek látszik, tekintve a látszólag sikeres törekvéseket az Északi Áramlat 2 projekt tanulságainak integrálására.

Kulcsszavak: energiapolitika, energiaügyi szolidaritás, Európai Unió, Északi Áramlat 2, normafejlődés

1. Bevezetés

„Sokkal jobban kedvelem azokat a csővezetékeket, amelyek egységet teremtenek, nem pedig megosztanak”². Jean-Claude Juncker, az Európai Bizottság elnöke jelezte e mondattal az Északi Áramlat 2 csővezetékekkel kapcsolatos ellenérzéseit, a 2016 júniusában megrendezésre került szentpétervári Nemzetközi Gazdasági Fórumon tartott beszédében. Bár a fenti idézet már több, mint két és fél éve hangzott el, az Északi Áramlat 2 projekt kérdésköre azóta is nagyon aktuális – időről-időre megjelennek a témával kapcsolatos hírek, politikai nyilatkozatok és állásfoglalások, vagy a projekt körülményeit és következményeit elemző tanulmányok. Amellett, hogy önmagában is rendkívül

² „I have a strong preference for pipelines that unite rather than for pipelines that divide.” (Juncker 2016) A dolgozatban található fordítások a szerző munkái, amennyiben ezt másképp nem jeleztem.

érdekes téma az Unió tagállamai közötti szolidaritás kérdése – illetve annak megvalósulásának nehézségei, amelynek bemutatására az Északi Áramlat 2 projekt kifejezetten alkalmas –, a probléma megoldása, megoldhatósága az Uniót belülről jelenleg is feszítő egyéb kihívások megválaszolására is mintát adhat.

Az Északi Áramlat 2 ellentmondásos megítélése, és a megépítése körül zajló viták nem egyetlen kiváltó okra vezethetők vissza – egy hosszú folyamat eredményeként vált a kezdetben inkább csak gazdasági szempontból fontos kérdés az európai és transzatlanti politikai diskurzus egyik középpontjává.

2009-től – az orosz-ukrán „gázháborút” követően – az európai integráción belül egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az energiapolitika, és a 2010-es évek közepéig tartó időszak további mélyülést hozott az Energiaunió számára. A külső bizonytalanság hatására az Unión belül felerősödött az igény arra, hogy a tagállamok szorosabbra fűzzék viszonyukat az energiapolitika területén. Előtérbe került, és további jelentéssrétegekkel egészült ki az „energiaügyi szolidaritás” kérdése, és az ehhez kapcsolódó norma. E szolidaritás kettősségét Jacques Delors is megfogalmazza Sami Andoura tanulmányához írt előszavában, mondván „a szolidaritás jegyében az energiaellátás zavartalansága együttes fellépést igényel, ami alatt nem csak az ellátási válságokat megelőző és kezelő kollektív belső mechanizmusokat értjük, hanem az energiapolitikai partnerek és energiahordozók diverzifikálását is”³. E norma jelentőségére abból is következtethetünk, hogy az uniós energiapolitikai dokumentumok (Energiastratégia 2020-ig, 2030-ig, bizottsági jelentések) szinte kivétel nélkül célként fogalmazzák meg annak megvalósítását. Ebben a kontextusban értelmezhető igazán az a kiemelt figyelem, amit az Északi Áramlat 2 projekt kelt mind egyes tagállamok, mind az Európai Unió szintjén.

³ „[...] “the uniting factor of solidarity” is concerned, security of supply demands a common approach in a spirit of solidarity through collective internal mechanisms of prevention and management of supply crises [...], but also through the diversification of energy sources and resources.” (Andoura 2013, 7)

Az Északi Áramlat 2 gyakori szereplése az összeurópai szintén abból a szempontból is érdekes, hogy a projekt alapvetően egy tagállami (németországi) beruházás, így akár furcsának is tűnhetne, hogy az Unió és az egyes tagállamok kiemelten foglalkoznak a projekt megvalósulásával. Azonban a német szándék megvalósítása az Unió szempontjából sem közömbös, mivel a Balti-tenger fenekén futó csővezeték Németországot és Oroszországot kötné össze, értelemszerűen nem jelentené sem az erőforrások, sem az importpartnerek diverzifikálását, hiszen az Eurostat 2018-as első félévére vonatkozó adatai alapján az Unióba importált energiahordozók körülbelül 23%-át a földgáz teszi ki cseppfolyósított vagy gáz formájában (Eurostat 2018a, Figure 2), és a földgázimport 40,6%-a Oroszországból érkezik (Eurostat 2018a, Figure 3). A csővezeték megépítése sok közvetlen és közvetett következménnyel jár – a közép-kelet-európai régió szempontjából pedig különösen fontos kérdéseket vet fel egy olyan projekt megvalósítása, amely e térséget megkerülve juttatná el Nyugat-Európába az orosz földgázt.

Szakedolgozatom kutatási témája az energiaügyi szolidaritás normája a Delors által megfogalmazott értelemben, illetve az Északi Áramlat 2 projekt egymással való kapcsolatának vizsgálata. A kutatás alapkérdése, hogy az egyes országok törekvése az Északi Áramlat 2 megvalósítására milyen módon és irányban befolyásolják az Európai Unió energiapolitikai normájának alakulását. Hipotézisem szerint a tagállami szándékok e projekt kapcsán megtörték az Európai Unió energiaügyi szolidaritás normájának internalizálási folyamatát. Finnemore és Sikkink a normák felismerhetőségével, kialakulásuk fázisaival foglalkozó tanulmánya alapján az energiaügyi szolidaritás is elhelyezhető a normák „életciklusában”. Mivel e norma internalizálása nem valósult meg, ebben a fogalmi keretben „kialakulóban levő” normának nevezhető. A szakedolgozat feltételezése tehát az, hogy az Északi Áramlat 2 projekt megakasztotta a normává érés folyamatát, és a témában releváns források felhasználásával azt vizsgálja, hogy a projekt mely aspektusai idézhatték elő ezt a megakadást.

Annak ellenére, hogy az Északi Áramlat 2 projekt végrehajtása már megkezdődött, időről időre érkeznek „felszólítások” mind uniós, mind pedig

amerikai részről, hogy vessenek véget építésének. Nemrégiben például Gordon Sondland, az Egyesült Államok Európai Unióba delegált nagykövete, fejezte ki nemtetszését a beruházással kapcsolatban, sőt, annak folytatása esetére szankciókat is kilátásba helyezett (Reuters 2018). Az Északi Áramlat 2 tehát ma is aktuális téma – melyet természetesen sokféle szemszögből lehet vizsgálni. Szakdolgozatomban az uniós energiapolitikai normák, illetve azon belül is az energiaügyi szolidaritás fogalma felől közelítem meg a kérdést.

E szerteágazó téma vizsgálatában bőséges és változatos forrásanyag áll rendelkezésre. A szakdolgozat vázát a csővezeték megépítésének okait és következményeit elemző tanulmányok képezik: ezek között vannak könyvek, könyvfejezetek, jelentések, illetve az online folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok. Emellett természetesen tekintetbe kell venni a kereteket definiáló európai uniós dokumentumokat is, melyek leírják például a következő évtizedekre vonatkozó energiastratégiát, illetve rögzítik az energiapolitikai célokat. Ezek formális „szerzője” legtöbbször a Bizottság, mely e közleményeket a többi uniós szerv számára készíti. Ezen túl persze érdemes vizsgálni az elemzés szempontjából releváns statisztikákat is, például az Eurostat energiahordozókra és partnerekre vonatkozó adatsorait. Ezeket a forrásokat kiegészítik még a téma szempontjából releváns személyek (túlnyomórészt politikusok) nyilatkozatai – melyeket persze kritikus szemmel kell vizsgálni, hiszen ők értelemszerűen saját érdekeik szerint kommunikálnak a nagyközönség felé. A téma aktualitása folytán a források kiegészülnek a különböző megbízható hírportálok és hírügynökségek által közzétett információkkal is.

Szakdolgozatom második fejezete az Északi Áramlat 2 ügyében releváns normákat tárgyalja. Áttekintem a témához kapcsolódó szakirodalmat, amelynek gondolati vázát Finnemore és Sikkink *International Norm Dynamics and Political Change* című összefoglaló tanulmánya képezi, melyből a projekt szempontjából fontosnak vélt gondolatmeneteket emelem ki. A harmadik fejezet összefoglalja az elemzés háttéréül szolgáló európai uniós energiapolitika működését, rávilágítva az intézményi struktúrából és az energiaügyi szolidaritás fogalmából eredő nehézségekre, amelyek az együttműködés elmélyülését, ezáltal pedig az

energiaügyi szolidaritás normájának internalizálását is megnehezítik. A negyedik fejezet összegzi a projekttel kapcsolatos alapvető tudnivalókat és a csővezeték megépítésének várható főbb következményeit, amelyek befolyással bírhattak az egyes tagállamok által kialakított álláspontokra. Az utolsó fejezet pedig négy jelentős aspektus mentén vizsgálja, hogy a kialakulóban levő energiaügyi szolidaritás normájára hogyan hatottak – bizonyos szempontból még mindig hatnak – az Északi Áramlat 2 által előidézett folyamatok. A négy szempont – a politikai diskurzus, Ukrajna kikerülése, a tagállami megosztottság és a Földgázról szóló irányelv felülvizsgálata – vizsgálata összességében igazolta a hipotézist: a tagállami szándékok az Északi Áramlat 2 kapcsán megtörték az Európai Unió energiaügyi szolidaritás normájának internalizálási folyamatát, ez ugyanakkor inkább a normafejlődés stagnálását jelenti, mintsem annak végleges megrekedését.

2. Konkurens normadefiníciók és az energiaügyi szolidaritás normafejlődése

A szakdolgozat elméleti háttérét a normák szerepének elemzése, kialakulásuk folyamatának vizsgálata képezi, hiszen ez jelenti az energiaügyi szolidaritás elvének elemzési keretét. A fejezet célja annak bemutatása, hogy az energiaügyi szolidaritást joggal lehet kialakulóban levő normának nevezni. A normák alapvető jellemzőit, kialakulásuk fázisait e tárgykörre vetítve vizsgálható, hogy az energiaügyi szolidaritás elve az Északi Áramlat 2 projekt elindulásáig, hogyan és mennyire haladt előre a normává válás útján. Az energiaügyi szolidaritás fogalmából eredő nehézségekről a 3.2 pontban lesz részletesen szó. A fogalom némi egyszerűsítéssel az energiapolitikai nehézségek közösségi szintű leküzdésének elvére vonatkozik, amely természetesen azt is magába foglalja, hogy a célok megvalósulásának érdekében adott esetben a tagállamoknak eltérő mértékű „terhet” kell viselniük.

2.1. Normák a nemzetközi kapcsolatok irodalmában

A normák megjelenését, szerepét a nemzetközi rendszerben a nagy IR (International Relations) elméletek természetesen részletesen tárgyalják, magyarázzák, értelmezik. Ugyanakkor a nemzetközi rendszer működésének normatív megközelítésében sokáig nem volt konszenzus, mivel a két legjelentősebb IR irányzat – a realizmus (Morgenthau 1960; Mearsheimer 1995) és a liberalizmus (Keohane és Nye 1977) – eltérő szemléletet alkalmazott. Finnemore-ék is kiemelik, hogy a konstruktivizmus volt az az új elméleti keret, amely a normáknak jelentősebb szerepet tulajdonított – ez a felfogás fokozatosan nyert teret az IR irodalomban (Finnemore és Sikkink 1998, 887). Az igazi „áttörés” az 1980-as évek végén következett be (Kratochwil és Ruggie 1986; Onuf 1989; Wendt 1992) – ezt az időszakot nevezi Finnemore és Sikkink „ideational turn”-nek (Finnemore és Sikkink 1998, 888).

A konstruktivizmus természetesen nem pusztán a normákról alkotott elképzelések terén különbözik a realizmustól, liberalizmustól, és azok „alirányzataitól”, hanem egy másfajta értelmezési keretet ad a nemzetközi rendszer működésére, és a benne mozgó szereplők motivációira, viselkedésére nézve. Olyan fogalmakkal dolgozik, mint az interszubjektivitás, a kollektív jelentések, és az utóbbiból származó identitás, amellyel az egyes szereplők is rendelkeznek, és befolyásolja működésüket (Wendt 1992, 397).

A szakdolgozat témája szempontjából a nagyobb IR iskolák (realizmus, liberalizmus, konstruktivizmus) normákról alkotott elképzelései igazán mérvadók. Jeffrey T. Checkel szerint az irányzatok közötti lényegi különbséget épp aszerint lehet megragadni, hogy alapvető fogalmakról (akár a normákról) hogyan gondolkoznak (Checkel 1998, 327). A realisták és neoliberaisok értelmezésében Checkel közös metszetnek látja a normák materialista felfogását, melyek eszerint „szabályzó funkciójuk révén segítik adott érdekekkel rendelkező

szereplőket a haszonmaximalizálásban”⁴. Ezen irányzatok tehát valamiféle érdekérvényesítéshez kapcsolódó szerepet tulajdonítanak a normáknak. Klotz azt fogalmazta meg a realista állásponttal kapcsolatban, hogy elutasítóak a normákkal szemben, nem gondolják, hogy magyarázó erővel bírnának a nemzetközi szereplők viselkedésére vonatkozóan (Klotz 1999, 13). A liberális felfogás alapvetően hangsúlyosabb szerepet tulajdonít a nemzetközi rendszerben létrejövő intézményeknek és normáknak, ugyanakkor az ezekhez való igazodást az államok önérdékkövető magatartásával magyarázzák (Keohane és Nye 1987, 743) – például a demokratikus békeelméletben adott „szabályok” (demokratikus normák) betartása teszi lehetővé a konfliktusok békés úton való rendezését, ami az államok által végzett költség-haszon elemzés miatt eredményezi a normák további támogatását (Maoz és Russett 1993, 625).

A realista és liberális szerzőkkel összehasonlítva alapvetően különbözik a konstruktivista álláspont a normák tekintetében. A konstruktivista irodalmat szemügyre véve lényegét tekintve hasonló, de megfogalmazásában némileg eltérő normadefiníciókat találunk. Checkel például azt fogalmazza meg a normákról, hogy „kollektív megállapodások, amelyek a szereplők viselkedésével szemben támasztanak elvárásokat”⁵. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a normák nem csak a viselkedést szabályozzák, identitás és érdekképző erejük van, nem materiális alapokra épülő struktúrák, hanem maguk is segítik az alap megkonstruálását (Checkel 1998, 328). Finnemore és Sikkink úgy definiálja a normát, hogy az „adott identitással rendelkező szereplők irányába támaszt elvárást a megfelelő viselkedésre”⁶ – vagyis meghatározza a szereplők számára, hogy adott szituációban, helyzetben mi a „helyénvaló” viselkedés. Fearon sematizált megfogalmazása, amelyet Finnemore-ék is idéznek, a társadalmi normák kapcsán is ezt a logikát követi: „A, B, C helyzetekben a jó emberek X

⁴ „[...] they serve a regulative function, helping actors with given interests maximize utility.” (Checkel 1998, 327)

⁵ „[...] norms are collective understandings that make behavioral claims on actors.” (Checkel 1998, 327–328)

⁶ „[...] definition of a norm as a standard of appropriate behavior for actors with a given identity.” (Finnemore és Sikkink 1998, 891)

dolgot (nem) csinálnak”⁷. Kicsit másképp megfogalmazva: „X kategóriába tartozó tagok Y dolgot kellene, hogy csináljanak A, B, C helyzetben”⁸. A normának tehát fontos ismérve, hogy valamilyen „erkölcsi” megítélés kíséri a (nem) betartását (Fearon 1999, 27). Nina Tannenwald *Stigmatizing the Bomb* című tanulmányában alapvetően a nukleáris tabuval foglalkozik, és ennek kapcsán fogalmazza meg az interszubsztívitás lényegét. Eszerint a „tabu azért tabu, mert az emberek azt gondolják róla, hogy az”⁹. Tabu és norma ugyan nem azonos, de az interszubsztívitás a normák keletkezésének is fontos eleme. Az előzőekben idézett Checkel normadefiníció is erre utal „*kollektív megállapodás*” alatt.

További fontos ismérve a normáknak, amit Kratochwil és Ruggie is megfogalmaz, hogy kontrafaktuális érvényességük van. Vagyis a norma „igazságát” nem fenyegetik a normával ellentétes események. Ugyanakkor, a kontrafaktuális érvényesség kialakulása nem a norma természetes velejárója, nagyon lényeges tényező például, hogy egy-egy normaszegő magatartásra a közösség hogyan reagál (Kratochwil és Ruggie 1986, 767). Többek között Rittberger is megfogalmazza, hogy „a normasértő magatartás nem veszélyezteti a norma létét, mert értékekre való hivatkozásuk miatt, kontrafaktuális érvényességgel rendelkeznek”¹⁰.

Természetesen ezek csak az alapelvek – a normákat érintő IR irodalom sokkal kiterjedtebb az itt tömören felvázoltnál. A normává érési folyamat értelmezésében az elemzés a konstruktivista megközelítésre támaszkodik, mely szerint a szereplők cselekvését morális elvek is befolyásolhatják, és nem pusztán érdekérvényesítő eszközként tekintenek rájuk.

⁷ „Good people do (or do not do) X in situations A, B, C” (Fearon 1999, 27)

⁸ „Members of category X are supposed to do (or ought to do) Y in situations A, B, C” (Fearon 1999, 27)

⁹ „[...]it is a taboo because people believe it to be.” (Tannenwald 2005, 9)

¹⁰ „However, the existence of a norm does not have to be called into question if it is occasionally violated because, due to their reference to values, social norms possess counterfactual validity.” (Rittberger 2001, 108)

Ahhoz, hogy a következő alfejezetben az energiaügyi szolidaritást el lehessen helyezni a „normák életciklusában”, először is a normák legalapvetőbb „kritériumainak” kell teljesülnie. Az előzőekben taglalt konstruktivista normaértelmezés legfontosabb elemei tehát: az interszubjektivitás, mint a normát létrehozó „erő”, az adott identitással rendelkező szereplők viselkedésével szemben elvárások támasztása, és a kontrafaktuális érvényesség, amely révén a normaszegő magatartás nem tudja megkérdőjelezni a mögötte álló elv „helyességét” (Rittberger 2001, 107–108).

Az energiaügyi szolidaritás is megfelel ezen ismérveknek, amennyiben az Európai Unió országainak közös megoldáskeresését, és a rosszabb (ez esetben függőbb) helyzetű tagállamok támogatását „ítéli” helyes magatartásnak, míg az egyéni érdekeket szolgáló lépéseket bírálja. Az interszubjektivitás komponens is teljesül, a tagállamok többször megfogalmazták a szolidaritás szükségességét az energiapolitika területén, ugyanakkor a fogalom gyakorlatban való megvalósítása korántsem olyan egyszerű. A kontrafaktuális érvényesség nehezebben detektálható, mert, ahogy arra a következő alfejezet rámutat, az energiaügyi szolidaritás esetében még kialakulóban levő normáról van szó, így egy-egy, a norma elvével ellentétes esemény gyakoribb lehet, és nagyobb hatással bírhat annak alakulására. Ahogy Kratochwil és Ruggie kapcsán már előkerült jelentős befolyásoló tényező a közösség ilyen eseményre adott reakciója, éppen ezért utóbbi a kutatási kérdés vizsgálatának is egyik fontos komponense.

2.2. Energiaügyi szolidaritás, mint kialakulóban levő európai uniós norma

Finnemore és Sikkink *International Norm Dynamics and Political Change* című tanulmánya összefoglalja, milyen fázisai vannak a normák kialakulásának, hogyan lehet felismerni őket, és hogyan vesznek részt úgynevezett normavállalkozók („*norm entrepreneur*”-ök) a normává válási folyamatokban. E széles körben elfogadott nézetrendszer adta szempontok alapján érdemes az Európai Unió energiaügyi szolidaritás esetét vizsgálni. Természetesen vannak különbségek a szerzőpáros által bemutatott példák (nők szavazati joga, vegyi fegyverek

használata), és a dolgozatban elemzett energiaügyi szolidaritás között, ám az általuk felállított sematizált keret az Unió feltételezett energiaügyi szolidaritás normájának esetében is magyarázó erővel bír.

A normák kialakulása szempontjából nagyon lényeges az úgynevezett normavállalkozók szerepe, akik az egyes szereplőket próbálják meggyőzni különböző eszközök révén, hogy elfogadják a normát. Tekintettel az ezzel járó költségekre, valamint arra, hogy a normák által elért cél nem feltétlenül fűződik a normavállalkozó jólétéhez („*well-being*”), sokszor az empátiával és az elvi elköteleződéssel („*ideational commitment*”) magyarázzák a norma elfogadtatásáért vállalt tevékenységüket. Finnemore és Sikkink továbbá azt is kiemeli, hogy a norma propagálásának szüksége van egy platformra, amelyen keresztül fel tudnak szólalni adott norma mellett. Ezek a szervezeti megoldások megteremtik a lehetőséget a normavállalkozók számára, hogy a meggyőzni kívánt szereplők „meghallják” őket. Erre már csak azért is van szükség, mert általában állami szereplők támogatása is szükséges, hogy a norma elfogadtatása sikeres legyen (Finnemore és Sikkink 1998, 898–900).

Az Európai Unió belső energiaügyi szolidaritására adaptálva e megfontolást, ez esetben az Európai Bizottságot lehet egyfajta normavállalkozónak nevezni. Ez azért is lehetséges, mert a Bizottság az Unió szupranacionális szerve, ahol elvben nem az egyes tagállami érdekek jelennek meg, hanem az Európai Unió mint egység céljai. Tomas Maltby tanulmánya éppen a Bizottság energiapolitikai „vállalkozásával” („*entrepreneurship*”) foglalkozik, vagyis azzal, hogy a Bizottság milyen módon próbálta a különböző időszakokban propagálni a tagállamok körében a közösségi megoldások szükségességét az energiabiztonság terén, például a tranzitútvonalak és a partnerek diverzifikációja tekintetében. A Bizottság, a Tanács munkacsoportjaival és a tagállamokkal való együttműködése révén „képes terjeszteni ajánlásait, hozzájárulni az energiabiztonság felfogásbeli változásához, és az ehhez kapcsolódó normák elmozdulásához”¹¹. Ahhoz

¹¹ „The Commission is then able to propagate its policy recommendations and contribute towards the shift in norms and perceptions of energy security [...]” (Maltby 2013, 436)

azonban, hogy az adott probléma megoldása az Unió prioritásai közé kerüljön, a tagállamokat is meg kell győzni a közösségi szintű válasz szükségességéről (Maltby 2013, 437), mivel más európai uniós szervben (például Európai Tanács, Európai Unió Tanácsa) – akik részt vesznek a célkitűzések meghatározásában és a döntéshozatalban – a tagállami érdekek nagyobb mértékben vannak jelen. A Bizottság „csak” törvényjavaslatokat nyújt be – ám Maltby rámutat arra, hogy a probléma megfelelő interpretálása a tagállamok felé, leszűkíti a lehetséges válaszlépéseket, ami segítheti a Bizottság céljainak elérését. A Bizottság többféle módon tudja befolyásolni az Unió agendájának alakulását. Az egyik lehetőség, hogy a krízisek miatt figyelmet kapó hiányosságokra megoldásként kínálva próbálja elérni az általa kívánt célt (Maltby 2013, 437). A szolidaritáson alapuló energiapolitika esetében épp ez a logika működött. Karakullukçu gondolata szerint az „uniós energiapolitika válságokon keresztül kovácsolódik össze, melyre jó példák a 2006-os és 2009-es gázellátási zavarok, melyeket a Bizottság Európa-szintű energiapolitika kialakítására törekvő lépései követtek”¹².

Ezt támasztja alá José Manuel Barroso, bizottsági elnök (2004-2014) 2009-es nyilatkozata miszerint „Európának le kell vonnia a tanulságokat az előző válságokból, és gondoskodnia kell róla, hogy az európai állampolgárokat többé ne hagyják cserben”¹³. A Bizottság ezen módszerének célja lényegében az, hogy egy-egy intő eseményt követően megpróbálja megteremteni azt a politikai diskurzust a közösségen belül (akár konkrét jogalkotási javaslatokkal), amely végső soron például az energiaügyi szolidaritás uniós dokumentumokba foglalását eredményezte.

Érdemes azt is megjegyezni, hogy Lengyelország is a Bizottsághoz hasonló szerepet próbált betölteni, hogy az általuk ténylegesen energiaügyi szolidaritásnak nevezett „elv” bekerüljön az Unió agendájába (Roth 2011, 604).

¹² „[...] European energy policy is being forged through crises. Since the 2006 and 2009 gas supply disruptions, the European Commission has taken steps to advance EU-wide energy policies.” (Karakullukçu 2016, 116)

¹³ „Europe must learn the lessons of previous crises and make sure that European citizens are never again left in the cold [...]” (European Commission 2009)

A Lisszaboni Szerződésbe való belefoglalását ők is sikerként könyvelhették el, bár „a megerősített szolidaritási mechanizmusok implementációjában kétségkívül a Bizottságnak volt kulcsszerepe”¹⁴. Lengyelország esetében természetesen alapvetően más motivációk (is?) állhatnak a szolidaritás erőteljes hangsúlyozásának háttérében, hiszen geopolitikai helyzetéből adódóan sebezhetőnek érzi magát Oroszország irányában (Roth 2011, 601) – ami látszólag a normák „realista” interpretációját támasztja alá, ugyanakkor azt Finnemore és Sikkink is leszögezi, hogy a normavállalkozók legtöbb esetben nem saját érdekeik ellen cselekszenek, hanem újradefiniált érdekeik mentén megpróbálják meggyőzni a csoport többi tagját, hogy ez az ő érdekeiket is szolgálja, így megteremtve az interszubjektív értelmezést, és segítve a norma megjelenését (Finnemore és Sikkink 1998, 898–899).

Mint az előbbiekből látható, a Bizottság részéről megjelent a szándék az energiaügyi szolidaritás prioritássá, normává alakítására, így érdemes tovább vizsgálni, hogy a „normák életciklusának” mely fázisai valósultak már meg az energiaügyi szolidaritás esetében.

Az első fázis értelemszerűen a norma megjelenése/felemelkedése, amelyben a normavállalkozók szerepe elengedhetetlen (Finnemore és Sikkink 1998, 896). Ennek gyökerei korábbra nyúlnak vissza. Bár az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásának fő célja egy újabb háború ellehetetlenítése volt, már a közösség gyökerei is szorosan kapcsolódtak az energiapolitikai együttműködéshez. Ahogy a Bizottság normavállalkozói szerepe kapcsán már előkerült, a kríziseket megfelelően kihasználva valamelyest tudják alakítani az energiapolitika fő sodorvonalát. Az első komoly energiapolitikai krízist e tekintetben, amit Maltby is kiemel, az 1973-as olajválság okozta – lehetőséget adva a Bizottságnak arra, hogy az importfüggőség és ellátási nehézségek problémáira közösségi megoldásokat „ajánljon” a szolidaritás szellemének megfelelően. Ezt az alkalmat azonban nem sikerült kihasználni a politikai diskurzus megteremtésére, így

¹⁴ „[...] the key role in the implementation of strengthened solidarity mechanisms has undoubtedly been played by the Commission.” (Roth 2011, 618)

továbbra is a nemzeti hatáskör maradt meghatározó az energiapolitika területén (Maltby 2013, 437). Annak ellenére, hogy kézzel fogható eredményt ebben az időszakban nem sikerült még elérni, a Bizottság részéről láthatóan meg volt a törekvés arra nézve, hogy a tagállamok körében létrejőjön egyfajta diskurzus, amely megteremti a közösségi megoldások iránti igényt is.

Finnemore-ék említik azt is, hogy bizonyos kedvező események elősegíthetik a norma megjelenését – a következő szintre lépéshez azonban el kell érni egy küszöböt/fordulópontot. Tehát egy „kritikus tömegnek” el kell fogadnia a normát – és persze nem csak a számuk fontos, hanem az is, hogy ezen államok milyen befolyással bírnak a közösségben („kritikus országok”) (Finnemore és Sikkink 1998, 896, 901).

Értelemszerűen nagyban elősegíti a fordulópont elérését és ezzel a norma újabb szintre emelkedését, ha az valamilyen módon intézményesül, rögzítésre kerül – az, hogy ez mikor következik be nehezen kiszámítható (Finnemore és Sikkink 1998, 900–901). Ennek a pontnak az elérése az energiaügyi szolidaritás esetében egy viszonylag hosszúra nyúlt folyamat. A norma alakulása szempontjából fontos diskurzust ugyanis csak a keleti bővítés és az azt követő események hozták el. 2004-ben a tíz, majd 2007-ben a két új tagállam csatlakozásával tovább növekedett az Unió importfüggősége (főként Oroszországtól), ami régi és új tagállamokat egyaránt aggasztotta – bár eltérő mértékben (Maltby 2013, 438). A 2006-os, majd az azt követő 2009-es, gázellátást érintő válságok katalizálták az energiaügyi szolidaritás új szintre emelkedésének folyamatát, mert a váratlan helyzet ráébresztette a tagállamokat a közös megoldások szükségességére, amelyet a Bizottság ezúttal már ki tudott használni (Maltby 2013, 439).

A fordulópontot követő fázist a norma „továbbgyűrűzésének” (*norm cascade*) nevezi Finnemore és Sikkink, Cass Sunstein szóhasználatát követve, amely arra utal, hogy egyre több állam kezdi adoptálni az új normát – egyelőre nem külső vagy belső kényszer hatására. Fontos eleme ennek a szakasznak, hogy „normaszegőkből” „normakövetők” válnak, akár azáltal, hogy a közösségen belül helyes-helytelen viselkedést megfelelően kommunikálják. Ebben a

periódusban leginkább a legitimáció, a megbecsültség és az alkalmazkodás képezik a normaelfogadás motivációit (Finnemore és Sikkink 1998, 895, 902–903).

Érdemes megjegyezni, hogy a normák ki- és átalakulása értelemszerűen általában valamiféle reakció az őket megalapozó, formáló eseményekre, folyamatokra. A téma szempontjából alapvető, szemléletformáló esemény tehát az Oroszország és Ukrajna között 2008-2009 fordulóján eszkalálódó gázvita volt, amelynek már voltak előzményei 2006-ban is. Westphal leírja, hogy a konfliktus hátterét egyfelől Ukrajna kifizetetlen adóssága adta, másfelől az, hogy a két ország nem tudott megegyezni a gázárakban. 2009. január 1-én Oroszország formálisan beszüntette a gáz Ukrajnába irányuló exportját – ugyanakkor kezdetben az Ukrajnán át Európába szállított gáz exportja zavartalanul folyt. A két ország vitája tovább mélyült, Oroszország lopással vádolta Ukrajnát, utóbbi azt állította, hogy csak a rendszer fenntartására használt fel a gázból. A feszültség tovább fokozódott, és január 7-től teljesen felfüggesztésre került a tranzit gázszállítás is. Az európai államok ezt követően természetesen igyekeztek aktívan elősegíteni a nézeteltérések elsimítását (Westphal 2011, 7–9).

Talán az ukrajnai konfliktussal ellentétben kevesebbet hallani róla, hogy 2006 nyarán Oroszország lezárta a Druzhba, vagyis „barátság” csővezeték Litvánia felé futó ágát arra hivatkozva, hogy technikai javításokat kell rajta végezni. Litvánia ennek ellenére ezt egy politikai döntésként könyvelte el, mivel nemsokkal az incidens előtt Mažeikių Nafta olajfinomítóját egy lengyel cégnek adta el, nem pedig egy orosz érdekeltségűnek. Ezt az értelmezést az is alátámasztja, hogy az oroszok azóta sem nyitották újra ezt az ágat. Litvániában, köszönhetően a 1990-es évek végén megépült olaj import-export termináljának, nem okozott jelentősebb energiaellátási problémákat a csővezeték lezárása (Šleivyte 2010, 171–172). Bár a pontos körülményeket nem ismerni, az Unió számára mindenképpen tanulságos kellett (volna) legyen az eset – Lengyelországon és a balti államokon kívül, az Unió nem emelte fel különösebben hangját az ügyben (Baran 2007, 134) – hogy akár uniós tagállamtól is megvonják a szállítást.

Horváth kiemeli, hogy e konfliktusok nyomán jóval hangsúlyosabban fogalmazódott meg az Unióban az igény arra, hogy az energiapolitika területén szorosabbra fűzzék a tagállamok együttműködését. Ennek a megerősített kooperációnak a jegyében születettek meg energiastratégiák, és más uniós (energiapolitikai) dokumentumok: bizottsági közlemények, cselekvési tervek, és a Lisszaboni Szerződés (Horváth 2011, 429–437). Tehát az energiaügyi szolidaritás esetében a norma „továbbgyűrésének” fázisát lényegében a 2006 után sorra születő tagállamok által elfogadott uniós dokumentumok, Bizottság által összeállított energiastratégiák jelentik. Andoura a 2007-ben elfogadott 20-20-20-as célok kapcsán mutat rá arra, hogy „először válik a tagállamok közötti szolidaritás az előbbi célkitűzések elérését szolgáló, egyértelműen megfogalmazott prioritássá”¹⁵. Az energiaügyi szolidaritás gyakorlatban való megjelenésére is a 20-as célok kapcsán utal Andoura: az országokénti célkitűzések azok fejlettségét, jólétét és nehézségeit figyelembe véve lett megállapítva. 2008-ban, egy bizottsági kezdeményezésű tanulmány egy közös „*Energy Security and Solidarity Action Plan*” szükségességét hangsúlyozta (Andoura 2013, 28). Majd pedig a 2009-ben hatályba lépő Lisszaboni Szerződésbe bele is foglalták, hogy az energiapolitikai célokat a szolidaritás szellemében kell megvalósítani (EUMSZ 194. cikk).

Az energiapolitikai együttműködés szorosabbra fűzése iránti törekvés azóta többször kapott új lökést különböző események hatására, például 2012-ben, amikor kilenc uniós tagállam Oroszország hibájából ismét ellátási nehézségekkel küzdött (Maltby 2013, 439), vagy 2014-ben, Oroszország és Ukrajna közötti krími konfliktus hatására (Buchan 2014, 41). Ám az Unióban némileg eltérő a helyzet a Finnemore és Sikkink által felvázolttól, mivel a tagállamok miniszterei a Tanács révén aktívan részt vesznek a jogalkotási folyamatban, így csak az válhat kötelező érvényűvé, amit a tagállamok (minősített) többsége elfogad, míg a Bizottság által megfogalmazott új stratégiák csak közlemények a Parlament és a

¹⁵ „For the first time, solidarity between member states is a clearly stated priority area of action for achieving these objectives [...]” (Andoura 2013, 28)

Tanács felé. A Lisszaboni Szerződést például minden tagállamnak el kellett fogadnia és ratifikálnia, így erős befolyással bírtak a dokumentum tartalmát illetően (amellyel éltek is). Ez pedig természetesen kihatott arra is, hogy például az energiaügyi szolidaritás hogyan lett belefoglalva.

A normává válás befejező szakasza az internalizáció lenne, amikor lényegében a normával konform viselkedés automatikus, adottnak tekinthető – nyilvánvaló ugyanakkor, hogy nem minden „normajelölt” jut el ennek a folyamatnak a végére (Finnemore és Sikkink 1998, 895, 904).

Úgy gondolom, hogy az internalizálási szakasz lezajlását intézményi szempontból részben az lassítja, hogy a szolidaritás „intézményesülése” sem szült egyértelmű meghatározásokat a tekintetben, hogy mit is jelent pontosan, és mi számít normaszegő magatartásnak. Pedig Finnemore-ék szerint ez már a norma „továbbgyűrűzési” szakaszba való átlépést is segíti (Finnemore és Sikkink 1998, 900).

Maltby is a tagállamokra nézve kötelező erejű rendeletek hiányát fogalmazza meg a külső energiapolitika kapcsán – ellenpéldaként azonban megemlíti, hogy 2011 szeptemberében a Bizottság felhatalmazást kapott a Tanácstól egy Kaszpi-tenger felől érkező csővezetékéről szóló szerződés tárgyalására (Maltby 2013, 440). Tehát alapvetően érzékelhető valamilyen fajta előre mozdulás az internalizáció irányába, de ez még nem éri el azt a szintet, hogy az utolsó fázis is befejezettnek legyen tekinthető.

Ugyanakkor, a normák létezésére nincs is kézzelfogható bizonyíték, felismerésüket az őket körülvevő kommunikáció segíti. Mivel a normák a „megfelelő” viselkedést írják elő, a normaszegő magatartás általában olyan szóbeli megnyilvánulásokkal jár együtt, melyek „magyarázzák” miért volt „szükséges” megtenni valamit, amiről vélhetően jól tudták, hogy normaszegő magatartásnak minősül (Finnemore és Sikkink 1998, 892). Az Északi Áramlat 2 projekt kapcsán vizsgálva az energiaügyi szolidaritás normáját még lesz erről szó bővebben az 5.1-es pontban. Mindenesetre annak ellenére, hogy az energiaügyi

szolidaritás még nem „teljesértékű” norma, ennek a „kritériumnak” látszólag megfelel.

Összességében tehát elmondható, hogy az energiaügyi szolidaritás, és az ezen keresztül értelmezett energiapolitika lassan, de elindult a normává válás útján. Ebben a fejezetben egyrésztől láthatóvá vált, hogy a konstruktivista értelemben vett norma alapvető elemei („viselkedési előírás”, interszubsztívitás, kontrafaktuális érvényesség [Rittberger 2001, 107–108]) megtalálhatóak az energiaügyi szolidaritásnál is. Másrésztől, a „normák életciklusának” fázisait és szereplőit beazonosítva bebizonyosodott, hogy még kialakulóban levő normáról van szó, amely az internalizáció fázisa előtt/elején tart. Természetesen nem minden komponens jelenik meg „tisztá formájában” az energiaügyi szolidaritás kapcsán, de egy sematizált folyamat gyakorlati alkalmazásánál talán nem is meglepő, hogy vannak egyedi sajátosságok.

Annak ellenére, hogy a folyamat nem zárult le teljes értékűen, a továbbiakban a szövegben normaként fogok utalni rá, ami jelzi, hogy eltérő minőségben van jelen, mint más uniós célkitűzések.

3. Az európai uniós energiapolitika fejlődésének nehézségei

Ez a fejezet az Európai Unió energiapolitikájáról és az energiaügyi szolidaritás normájának különböző aspektusairól nyújt áttekintést. Bővebben lesz szó az energiapolitika területén születő dokumentumokról, az energiaügyi szolidaritás fogalmáról, és, hogy mely energiapolitikai célok összefüggésében fogom vizsgálni a szolidaritás normává válásának esetleges megtorpanását. Ezeken az elemeken keresztül a fejezet célja bemutatni, hogy az energiaügyi szolidaritás normájának internalizációs szakasza milyen nehézségekbe ütközik, amelyben természetesen annak is szerepe van, hogy maga az energiapolitika fejlődése hogyan tudott előrehaladni.

3.1. Intézményi fékek

Az Unió energiapolitikájának alapját jelenleg – több más szakpolitikához hasonlóan – a Lisszaboni Szerződés részét képező, 2009-ben hatályba lépett, Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) képezi. Az energiapolitikával részletesebben az EUMSZ 194. cikke foglalkozik, felsorolva a legfontosabb célkitűzéseket, így az energiaellátás biztonságának garantálását, és a megújuló energiaforrások támogatását is. A 194. cikk 2. bekezdése az uniós energiapolitikai döntések meghozatalának módját a rendes jogalkotási eljárásban határozza meg, ennek értelmében tehát a Tanács és a Parlament az együttdöntési eljárás keretében hozhat a „célkitűzések eléréséhez szükséges intézkedéseket” (EUMSZ 194. cikk). A szerződés ugyanakkor azt is kiköti, hogy a tagállamok továbbra is maguk határozhatják meg, hogy milyen energiahordozókkal, és azok milyen arányával kívánják fedezni energiaellátásukat – az ezzel kapcsolatos döntések tehát tagállami hatáskörben maradtak. A 194. cikkhez tartozik a 35. nyilatkozat, ami kijelenti, hogy „a 194. cikk nem befolyásolja a tagállamok azon jogát, hogy [...] energiaellátásuk biztosítása érdekében megtegyék a szükséges intézkedéseket” (EUMSZ 35. Nyilatkozat az Európai Unió működéséről szóló szerződés 194. cikkéről). Ez a mondat jól mutatja azt a nehézséget, hogy az energiapolitika javarészt továbbra is tagállami jogkörben maradt. Az idézett mondatra hivatkozva a legtöbb tagállami energiaellátással kapcsolatos beruházás legitimálható. Ugyan az EUMSZ 4. cikke meghatározza, hogy az energiapolitika az Unió és a tagállamok „megosztott hatáskörébe” tartozik – vagyis a tagállamok csak olyan területen hozhatnak intézkedéseket, amelyeken az EU nem hozott, vagy nem kíván hozni – az előbb idézett mondat tág hivatkozási alapot ad a tagállamoknak.

A tagállamokkal kapcsolatos másik nehézséget már az előző fejezet is érintette a Bizottság normavállalkozói tevékenysége kapcsán, vagyis, hogy az energiapolitika mélyebb integrációjára tett törekvéseknek jelentős intézményi ellensúlyát tudja képezni a Tanács. Az intézkedések meghozatalában az Európai Unió Tanácsának közlekedési, távközlési és energiaügyi formációja, és a Parlament vesznek részt. E testületek fogadják el a Bizottság által beterjesztett

javaslatokat, amelyek alapvető irányát az Európai Tanács határozza meg. Az energiapolitika nincs megkülönböztetett szerepben, mert a legtöbb szakpolitikában ugyanez a metódus működik, ugyanakkor az energiaügy gazdasági és állambiztonsági szempontból sem közömbös az egyes tagországok számára. Ez pedig hatással lehet akár arra is, hogy meddig hajlandók elmenni az energiaügyi szolidaritás megvalósításában.

Természetesen azért vannak érvényben az EUMSZ-en kívül más uniós energiapolitikai célokat, együttműködést szorgalmazó dokumentumok is. Axelrod például az Energia Chartáról ír, amely még 1991. végén került aláírásra, és kezdetben Nyugat-Európa és a volt szocialista országok közötti kapcsolatok megerősítését célozta az energiaügy területén. Azonban a Charta túlmutatott a regionális határokon, olyan országok is aláírták, mint Japán vagy Ausztrália. Végül 1994-ben az aláírók egy kötelező érvényű szerződésről is megállapodtak, amely magába foglalja az energiaügyi célokat és elveket. Az egyik leglényegesebb része, hogy külön cikk foglalkozik a tranzitjogokkal: az országok nem akadályozhatják a területükön átmenő energiaszállítást még viták esetén sem, hacsak nem a biztonságuk van veszélyben. Tranzitdíjakat azonban kiszabhatnak, és a különböző energiaszállítványokat egyenlően kell kezelniük. Fontos multilaterális dokumentumról van tehát szó, amelynek hatásköre nem csak Európára terjed ki (Axelrod 1996, 497, 499). Az uniós energiapolitika alakulásának szempontjából inkább az 1990-es években, az Unió nagy keleti bővítését megelőzően volt jelentősége, közös együttműködési felületet biztosítva számukra. A Charta szerepének jelenlegi mibenléte tehát inkább bizonyos szabályok lefektetésében, vitarendezési módszerek felállításában és célok meghatározásában áll.

Az előző fejezetben bemutatott norma „továbbgyűrzési” szakasz kapcsán már bemutattam, hogy az ukrajnai gázválságok befolyással voltak az energiaügyi szolidaritás normájának fejlődésére. Ennek a folyamatnak a részét képezte a 2009-ben elfogadott Third Energy Package, amely többek között megfogalmazza a harmadik fél hozzáférési elvét („*third party access*”) és a tulajdonosi szétválasztás elvét („*ownership unbundling*”) is (European Commission

2011). A dokumentum alkalmazhatóságáról az Északi Áramlat 2 kapcsán Donald Tusk, az Európai Tanács elnöke 2016 elején még úgy nyilatkozott, hogy „bármilyen új infrastruktúrának összhangban kell lennie az EU-s célokkal, nem is beszélve arról a nyilvánvaló kötelezettségről, hogy meg kell felelnie az összes uniós jognak, beleértve a Third Energy Package-et is”¹⁶. Ennek ellenére a Tanács kimondta, hogy mégsem alkalmazható az Északi Áramlat 2 esetén (Lilkov és Freudenstein 2018, 6). Erről, az 5.4-es alfejezetben bővebben szó lesz, jelenleg az energiapolitikai nehézségek kapcsán arra mutat rá, hogy olykor nem egyértelmű, hogy egy-egy dokumentum pontosan milyen esetekben alkalmazható. Az pedig lelassíthatja az energiapolitika fejlődését, ha a már elfogadott szabályozásokat nem lehet a gyakorlatban hatékonyan alkalmazni.

Az energiaügyi szolidaritás normájának szempontjából előremutató a 2015. februárjától érvényes Energiauniós stratégia, mely az együttműködés elmélyítése révén az ellátás biztonságára, fenntarthatóságra és költségcsökkentésre épülő rendszer megteremtését célozza. Az Energiaunió alapját öt dimenzió képezi, melyek közül az első, egyben talán legfontosabb, hogy az „erőforrások diverzifikálást és az energiabiztonságot a tagállamok közötti szolidaritás és együttműködés révén kell megvalósítani”¹⁷.

Az előzőekben említett példákon keresztül látható tehát, hogy az energiapolitika fejlődése (az energiaügyi szolidaritással együtt) hogyan indult meg az utóbbi másfél évtizedben, ugyanakkor az is érzékelhető, hogy ez nem halad zökkenőmentesen.

3.2. Az energiaügyi szolidaritás problematikája

Az energiaügyi szolidaritás internalizációját azonban nem csak az előző alfejezetben taglalt aspektusok akadályozzák, a fogalom értelmezéséből és

¹⁶ „[...] any new infrastructure should be fully in line with the Energy Union objectives. Not to mention the obvious obligation that all projects have to comply with all EU laws, including the third Energy Package.” (Tusk 2016)

¹⁷ „diversifying Europe's sources of energy and ensuring energy security through solidarity and cooperation between EU countries.” (Ec.europa 2017)

alkalmazásából is adódnak nehézségek: mi számít szolidáris lépésnek, lehet-e úgy dönteni, hogy adott cselekedet mindenkiel szemben szolidáris legyen, milyen mértékűnek kell lennie a szolidaritásnak a tagállamok között. E kérdések megválaszolása nélkül értelemszerűen lelassulhat (adott esetben meghiúsulhat) a normává válás.

A fogalom relatív értelmezhetőségének kiküszöbölésében segíthet, hogy uniós célkitűzéseken keresztül vizsgáljuk. Ilyen lehet például az importfüggőség csökkentése, vagy az uniós dokumentumokban gyakran feltűnő diverzifikáció és fenntarthatóság is (European Commission 2010, 2012; Európai Bizottság 2014a). Az energiaügyi szolidaritás bevezetése egy újfajta értelmezési keretet teremt ezek köré. Ennek legfontosabb ismérve értelemszerűen az, hogy a tagállamok együttesen próbáljanak fellépni a kihívásokkal szemben, akkor is, ha azok eltérő mértékben érintik őket. Ehhez pedig elengedhetetlen uniós szinten a kölcsönös bizalom egymással szemben. Illetve, ahogy a 20-as célok kapcsán látható volt, az is fontos, hogy mindenki a saját „szintjének” megfelelően vállaljon részt ebből. Azonban csak az előző alfejezet három példáját tekintve is eltérők a közös megoldáskeresés lehetőségei és a tagállamok erre való hajlandósága.

Az importfüggőség, diverzifikáció és fenntarthatóság közül utóbbi az, ami rámutat arra, hogy a szolidaritás nem csak a kívülről érkező kihívásokkal szemben értelmezhető – van, vagy legalábbis lehetne belső dimenziója is, a tagállamok határain átívelő energiaügyi kérdések együttes kezelésére vonatkozóan, hiszen például az egyes projektek környezeti hatásai nem csak a beruházó államot érinthetik. Ezt a gondolatot fogalmazta meg az Európai Bizottság a 2014-es Európai energiabiztonsági stratégia keretében – „a megújuló energiára [...] vonatkozó nemzeti döntéseket, [...] vagy a kulcsfontosságú infrastrukturális projektek [...] támogatására vonatkozó döntéseket – európai, illetve regionális szinten kell megvitatni azt biztosítandó, hogy az egyik tagállamban hozott döntések ne gyengítsék az ellátásbiztonságot valamely másik tagállamban” (Európai Bizottság 2014b).

Az importfüggőség csökkentése bizonyos módon kapcsolódik a fenntarthatósághoz, mivel, ha az erőforrások hiánya miatt van szükség behozatalra, azt a megújuló energiaforrások segítségével lehetne hatékonyan csökkenteni. Ez pedig megint csak az együttműködés növelése felé mutat.

A szolidaritás legfontosabb próbaköve talán a diverzifikáció, hiszen, ahogy Andoura rávilágít, az egyes tagországok különböző mértékben szorulnak rá az orosz energiaimportra, és külön-külön sokszor nem is képesek csökkenteni azt. Ugyanakkor a „gázválságok” hatására egyfajta versengés is megindult az uniós tagállamok között a diverzifikálás terén, ami szükségszerűen sokszor az energiaügyi szolidaritás rovására valósult meg (Andoura 2013, 7, 59–60). Ebben az esetben egy ellentétes folyamat is kirajzolódik az előző fejezetben leírtakhoz képest, amikor a tagállamok felismerni látszottak a közösségi megoldások szükségességét a gázválságok hatására. Ez annak is köszönhető, hogy bizonyos tagállamoknak a három célkitűzésből a diverzifikációs törekvések a legegyszerűbben megvalósíthatók, viszonylag sokféle megoldás kínálkozik, míg a jelentős behozatalra szorulóknak számukra az együttes lépések jelenthetnének megoldást.

Ez a „horizontális”, tagállamok közötti szolidaritás értelemszerűen nem csak az energiapolitika területét hatja át – maga az Európai Unió létrejötte, és az integráció elmélyítése is e szolidaritásnak és bizalomnak a megteremtését szolgálta (Di Napoli és Russo 2018, 202–204). Azt azonban mindenképp látni kell, hogy a szolidaritás megvalósulása az energiapolitikában az egyik legfontosabb, mivel a tagállamok nem bővelkednek erőforrásban, közösen pedig akár költséghatékonyabban is meg tudják oldani az importot, például a csővezetékek révén.

Az energiaügyi szolidaritás normájának gyakorlati megvalósulását tehát sokféle aspektuson keresztül lehet megközelíteni. Az Északi Áramlat 2 kapcsán a legkézenfekvőbb szempont a szolidaritás vizsgálatára a diverzifikáció.

A fejezet alapvetően két szempontból vizsgálta az energiapolitika nehézségeit, amely természetesen kihat az energiaügyi szolidaritás alakulására is. Egyrészt az

intézményi struktúrából, másrészt a fogalom meghatározásából is adód(hat)nak nehézségek, amelyek lassíthatják az energiaügyi szolidaritás internalizálásának folyamatát. A fejezetben áttekintettek alapján ilyen például, hogy az energiapolitika területén továbbra is meghatározó a tagállami hatáskör, a Tanács révén pedig a döntéshozatalra is jelentős befolyással bírnak. A már elfogadott kötelező érvényű dokumentumok kapcsán az jelent(het) kihívást, hogy egyértelmű legyen ezek mely esetekben alkalmazhatók. Illetve az energiapolitika állambiztonsági szempontokból is kulcsfontosságú a tagállamok számára.

4. Az Északi Áramlat 2 projekt

E fejezet az Északi Áramlat 2 hátterét, előzményeit, eddigi lépéseit mutatja be, majd a projekt megvalósításából fakadó közvetlen és közvetett politikai következményekkel foglalkozik – melyeket valószínűsíthetően a beruházók (főként Németország) is mérlegeltek a projektről való döntés során. A fejezet célja bemutatni, hogy a csővezeték projektnek, melyek azok az elemei, amelyeket Kelet- és Nyugat-Európa (főként Németország) eltérően interpretál egymás felé, illetve melyek azok a lehetséges következmények, amelyek a leginkább befolyásolhatják az Északi Áramlat 2 kapcsán megfogalmazott álláspontokat.

4.1. Az Északi Áramlat 2 hátterének áttekintése

Ahogy az a 2.2-es alfejezetben már felmerült, Maltby pozitív példaként említi az energiapolitika területén kötelező érvényű rendeletek hiányával szemben a nem sokkal az Északi Áramlat 2 előtt, 2016-ban, indult másik gázvezeték építését. A TAP (Transz-Adriai gázvezeték) a kaukázusi országoktól hivatott földgázt szállítani Európába Görögországon, Albánián és Olaszországon keresztül. Ezt a projektet azonban közel sem kíséri olyan sajtófigyelem, mint az Északi Áramlat 2-t. Utóbbi részben épp azért is tűnik jó példának az európai uniós energiapolitikai normák gyakorlati megvalósulásának vizsgálatához, mert a körülötte kialakult széleskörű vita arra enged következtetni, hogy nem önmagában a csővezeték építése vet föl kérdéseket, hanem inkább annak mögöttes tartalma, jelentése – már csak azért is, mert a hasonló csővezeték

projektek csak hosszabb távon kifizetődők, így azok tartós elköteleződést (is) kifejez(het)nek.

Az Északi Áramlat 2 projekt megvalósíthatósági tanulmánya 2011-ben készült el, a részvényesek 2015-ben alá írták a szerződést, a munkálatok pedig 2018 szeptemberében kezdődtek meg (Offshore Technology é. n.). A két párhuzamosan futó vezeték az oroszországi Narva öböltől indul, a Balti-tengeren halad keresztül, és a németországi Lubmin közelében, a Greifswald öbölnél éri partot (Nord Stream 2 AG 2019, 14, 19). A projekt megvalósításához így öt olyan ország engedélye szükséges, melyek területét vagy kizárólagos gazdasági övezetét érinti az építkezés. Oroszország, Németország, Finnország és Svédország már 2018. szeptemberéig megadta a szükséges felhatalmazást – azaz egyedül Dánia engedélye hiányzik még. A projekt megvalósíthatóságának szempontjából ez utóbbi Keating szerint már nem ügydöntő, mert egy esetleges elutasítás esetén elegendő annyit változtatni az útvonalon, hogy Dánia felségvizei helyett csak a dán kizárólagos gazdasági övezeten keresztül haladjon át a csővezeték – ez esetben a dánok már nem hivatkozhatnak külpolitikai megfontolásokra (Keating 2018).

A projekt eredeti, 2015-ös részvényesi szerződését hat vállalat írta alá: az orosz Gazprom, a német Uniper és Wintershall, a francia Engie, az osztrák OMV, és a holland-brit Shell. Végül mégis az orosz érdekeltségű Gazprom maradt a Nord Stream AG egyetlen részvénytulajdonosa, mivel egy lengyel versenyhatóság szerint ez az „egyesülés” veszélyeztette a szabad versenyt Közép- és Kelet-Európában, és így a fent említett többi cég csak pénzügyi befektetőkként támogatja a projekt megvalósítását (EPSC 2017, 5). Ugyanakkor persze ez még mindig azt jelenti, hogy jelentős nyugat-európai vállalatok jelennek meg a projekt befektetőiként – ami nyilván azt valószínűsíti, hogy ezen államok vagy a projekt támogatóiként lépnek fel a nemzetközi szinten, vagy legalábbis nem vesznek részt aktívan a diskurzusban. Egyfelől ez nem igazán meglepő, hiszen a projekt fő vesztesei, és így ellenzői leginkább a közép-kelet-európai országok – másfelől viszont nyilvánvalóvá teszi ez ügyben e nagy uniós tagországok egyike sem áll ki a volt szocialista országok mellett.

A projekt Nyugat-Kelet megosztottságáról, amelyet tehát már a projekt finanszírozóinak köre determinál bizonyos fokig, még az 5.3 pontban lesz szó bővebben.

4.2. A projekt következményeinek hatása a tagállami álláspontokra

Az Északi Áramlat 2 megépítésének következményeit többféle szempontból érdemes vizsgálni, mivel bizonyos aspektusoknak a hipotézis vizsgálatában is fontos szerepe lesz.

Egyrészt fontos megpróbálni felmérni, hogy a projektnek köszönhetően milyen változásokkal lehet, illetve kell számolni a jövőben. Másrésztől valószínűsíthető, hogy e következményeket mind a résztvevők, mind a külső szereplők átgondolták saját nézőpontjukból – ennek megfelelően alakították ki álláspontjukat (lásd 5.1 pont) a logikusan „várható” hatások így részükről egyben, ha nem is kívánatos, de legalábbis „vállalható” következménynek minősülnek.

A projektnek primer hatása lehet mind a geopolitikai erőviszonyok, mind az európai integráció szempontjából. Ezen túlmenően viszont kihatással van az energiaügyi szolidaritásra, a diverzifikációs törekvésekre, és általánosabb szinten a tagállamok közötti bizalom alakulására is, amely visszahat az energiaügyi szolidaritásra. A dolgozat témája is ezen a szálon kapcsolódik az Északi Áramlat 2 projekthez: hogyan és milyen irányba befolyásolja a csővezeték ügye az energiaügyi szolidaritás kialakulóban levő, egyelőre még csak formálódó normáját.

A csővezeték megépülésének talán legkézenfekvőbb következménye, hogy megduplázza az Oroszországból közvetlenül Németországba exportálható földgáz mennyiségét (Banciu 2016, 83). Ez önmagában természetesen nem probléma, Közép-Kelet és Kelet-Európa számára azonban potenciálisan mégis gondot jelent, hogy erősen meggyengülhet, adott esetben akár meg is szűnhet „tranzitország” státuszuk Oroszország és Nyugat-Európa között. Loskot-

Strachota Oroszország tranzitországoktól való függőségének csökkenését emeli ki rövid összefoglalójában (Loskot-Strachota 2016, 3) – ám ez értelemszerűen Nyugat-Európára is igaz.

Hasonló kettősség jellemzi Nyugat- és Közép-Kelet-Európa kapcsolatát is, hiszen nyugati szemszögből lényegében a közép-kelet-európai régió is főként tranzitországokból áll (például Lengyelország, Szlovákia). Karakullukçu is azt fogalmazza meg a csővezeték egyik következményeként, hogy „Németország és Nyugat-Európa le tudja választani magát Kelet-Európáról a gázellátás tekintetében, ami gyengíti a Németország és Kelet-Európa között fennálló strukturális kölcsönös függőséget, és szilárd kölcsönös bizalom hiányában alááshatja a szolidaritást is”¹⁸. Utóbbi megállapítás is mutatja: a projekt, ha közvetetten is, de hatással van az energiaügyi szolidaritásra.

Egy másik következménye a csővezeték megépítésének, amelyet a projekt ellenzői gyakran hangoztatnak, az Európa függőségének növekedése. Mivel az Északi Áramlat 2 a „szokásoshoz” hasonlóan orosz gázt szállít, csővezetékeken keresztül, így se az importpartner, sem az energiaforrás, sem pedig a szállítás módja nem változik (EPSC 2017, 2). Az Eurostat egy publikációja 2000-es és 2016-os adatokat felhasználva, az uniós tagországok energiafüggőségét összesíti a nettó import alapján, és hasonlóan erős függőséget rajzol ki (Eurostat 2018b). A Delors által Andoura tanulmányának előszavában megemlített (Andoura 2013, 7), tagállamok közötti eltérő mértékű importfüggőség is jól kirajzolódik a grafikonokon, amelynek mérsékléséhez szükség lenne az energiaügyi szolidaritás mechanizmusainak megfelelő működésére.

A lehetséges következmények szempontjából talán a legfontosabb kérdés, hogy az Ukrajna és Oroszország között továbbra is fennálló konfliktus milyen irányt vesz a későbbiekben. A Oroszország elleni uniós szankciók bevezetése kevés

¹⁸ „The problem is that Nord Stream II allows Germany and Western Europe to unbundle their Russian gas supplies from Eastern Europe. It weakens structural interdependence between Germany and Eastern Europe and, in the absence of solid mutual trust, can undermine solidarity.” (Karakullukçu 2016, 117)

eredményt ért el, így elképzelhető, hogy a jövőben másfajta megközelítésre lesz szükség a konfliktus további eszkalálódásának megakadályozására (Mikhelidze és Tocci 2018). E tekintetben bírhat jelentőséggel például az Északi Áramlat 2 megépítése, hiszen mint Loskot-Strachota is jelezte, az orosz energiafüggőség növekedése megnehezíti az Unió tárgyalási pozícióját az ehhez hasonló vitás ügyek esetén (Loskot-Strachota 2016, 1).

A Nyugat gázszállításának biztonsága (biztosíthatósága) gyengítheti az EU belső motivációját egy esetleges konfliktus hathatós lezárására. Mivel az Északi Áramlat 2 megépülésével az Unió energetikai biztonságát már nem fenyegetné, ha újabb vita esetén Oroszország például lezárná az Ukrajnán átmenő gázvezeték, igen kérdéses, hogy Nyugat-Európa milyen módon és mekkora intenzitással vállalna szerepet a konfliktus megoldásában. Ez a kérdés pedig a közép-kelet-európai régió számára természetesen korántsem közömbös.

Utolsóként mindenképp említést érdemel – és részben épp az előzőekből következik –, hogy már az építkezés megkezdése előtt is érzékelhető volt, hogy a projekt nagymértékben megosztja az Európai Unió tagállamait. Ennek a szempontnak az energiaügyi szolidaritásra gyakorolt hatásáról azonban bővebben is szó lesz még az 5.3 pontban.

Az alfejezet során megemlített következmények rövid elemzése azért is volt lényeges, mert a következő fejezetben (más szempontok alapján) lesz szó a tagállami álláspontokról, különböző projekttel kapcsolatos interpretációkról, amelyeket ugyan különböző mértékben, de a megemlített tényezők is befolyásoltak.

5. Az Északi Áramlat 2 hatása az energiaügyi szolidaritás kialakulóban levő normájára

A dolgozat e fejezetének célja annak vizsgálata, hogy az Északi Áramlat 2 projekt négy különböző aspektusa milyen módon befolyásolta az energiaügyi szolidaritás internalizációs folyamatát. Ezt követően lehet a hipotézis helyességét megítélni. A négy komponens egy-egy alfejezetet ölel fel. Az első az a politikai diskurzus,

ami a projekt különböző interpretációi folytán jött létre, a második Ukrajna kikerülésének kérdése, a harmadik (mely részben összefügg az előzővel) a projekt okozta európai megosztottság problémája. A negyedik, egyben utolsó elem képezi az Északi Áramlat 2-vel kapcsolatos események egyik legaktuálisabb részét – az alfejezet az eredetileg 2009-ben elfogadott *Földgázról szóló irányelv* („*Gas Directive*”) 2019 februári módosításának hatását vizsgálja az energiaügyi szolidaritás normájára vonatkoztatva.

5.1. Politikai diskurzus az Északi Áramlat 2 kapcsán

Az eltérő álláspontok révén kialakult politikai diskurzus vizsgálata elsősorban azért lényeges, mert az egyes szereplők interpretációja hatással van az energiaügyi szolidaritás normájának internalizációs folyamatára. Amennyiben a szereplők (vagy legalábbis egy részük) értelmezésében a projekt ellentétben áll a normával, relevánssá válik az elméleti keretben már érintett kérdés, hogy a normák kontrafaktuális érvényességének kialakulásához hozzájárul az is, hogy a normaszegő magatartásra hogyan reagál a közösség többi tagja.

A politikai diskurzus elemzésének keretét értelemszerűen meghatározza, hogy a projekt szempontjából alapvetően három „típusba” sorolhatók az Európai Unió országai: akiket közvetlenül érintenek az Északi Áramlat 2 következményei, akik részt vesznek a projekt finanszírozásában, és akik egyik csoporthoz sem tartoznak.

Az első kategóriába tartoznak az Európai Unió közép-kelet-európai tagállamai, melyek az Északi Áramlat 2 csővezeték megépítését leginkább ellenzik, és ezt kommunikálják is a többiek felé. Ezen országok közül Lengyelországot különösen rosszul érinti a beruházás – ami nem meglepő, hiszen amellet, hogy tranzitszerepét csökkenti, ezen országnak az energiaügyi szolidaritás kapcsán a 2.2 pontban leírt kvázi normavállalkozói szerepe egyértelműen jelzi, milyen fontos számára annak megvalósulása. Utóbbit pedig, ahogy látható lesz, a diskurzusban is aktívan képviseli. A régió országai (Baltikum, Visegrádi országok és Románia miniszterelnökei) többször hangot adtak a projekttel kapcsolatos

kételyeiknek, és az országok miniszterelnökei 2016. márciusában egy, a Bizottság elnökének címzett levelet is aláírtak, amelyben a projekt „potenciálisan destabilizáló geopolitikai következményeire”¹⁹ hívták fel a figyelmet (Syta 2016). Az Északi Áramlat 2-t közép-kelet-európai vonatkozása miatt gyakran a trójai falóhoz hasonlítják, ami arra utal, hogy Oroszország ezáltal próbál észrevétlenül bejutni az Európai Unió „védőbástyái” mögé – természetesen szimbolikus értelemben. E hasonlattal élt Konrad Szymański európai ügyekért felelős lengyel miniszter is, azt is hangsúlyozva, hogy az Északi Áramlat 2 „aláássa az európai szolidaritást és az Unió kiemelt projektjét, az Energiauniót”²⁰, amelyről az uniós energiapolitika áttekintése kapcsán kiderült, hogy egyik alappillére a tagállamok közötti szolidaritás és bizalom megvalósítása. A beruházás által érintett országok tehát többféle platformon, többféle szempont alapján megfogalmazták álláspontjukat a csővezeték kapcsán. Az elemzés szempontjából nagy jelentőséggel bír, hogy leginkább a szolidaritásra hivatkozva ítélték el az Északi Áramlat 2 megépítését.

A második csoportból, tehát a projekt finanszírozásában résztvevők közül, Németország vesz részt érdemben a diskurzusban, míg a többi EU-s ország inkább csak „megfigyelőként” van jelen. A finanszírozásban ugyan részt vállalt még egy brit-holland, egy osztrák és egy francia vállalat, és ezen országok részéről érkeztek is állásfoglalások – a brit külügyminiszter, Jeremy Hunt, például még 2018-ban nyilatkozta, hogy egyetért Donald Trumpgal, aki nemtetszését fejezte ki az Északi Áramlat 2 megépülésével kapcsolatban (Gurzu 2018), míg az osztrák kancellár támogatását fejezte ki a projekttel kapcsolatban (Sputnik News 2019) – de ezen nyilatkozatok a politikai diskurzus egésze szempontjából nem tekinthetők jelentősnek.

Kotlowski meglátása szerint Németország alapjaiban megváltozott hozzáállása (mely a hidegháború alatt a Szovjetunióval ellentétben nem mutatott érdeklődést

¹⁹ „[...] potentially destabilising geopolitical consequences [...]” (Syta 2016)

²⁰ „It undermines European solidarity and the Energy Union, the EU’s flagship project.” (Szymański 2016)

hasonló projektek iránt) interpretálható oly módon is, hogy orosz befolyás hatására Németország „belátta”, a tranzitországok ebben a tekintetben nem megbízhatóak, és ezért kötötték meg a szerződéseket az Északi Áramlat projektekről (Kotlowski 2009, 15). Az energiaügyi szolidaritás „működéséhez” ugyanakkor a tagállamok közötti kölcsönös bizalom elengedhetetlen – annak erodálódása önmagában is megnehezíti az energiaügyi szolidaritás megvalósulását.

Németország látszólag megváltozott hozzáállását e tekintetben, a politikai diskurzusban való aktív részvétele is jól illusztrálja. Bár Németország a projekt politikai vonulatát figyelmen kívül hagyva, Közép-Kelet-Európával ellentétben elsősorban gazdasági kérdésként interpretálja a projektet, részben arra hivatkozva, hogy mivel az ország energiaellátását hosszú távon nukleáris és szénalapú erőművek helyett megújuló erőforrásokból akarják fedezni, az átmenet során megnövekvő földgáz iránti keresletét (Mathiesen 2019) az Északi Áramlat 2 megépítésével kívánják biztosítani (Janjevic 2018). Azonban a projekt (gazdasági) érdekeken alapuló definiálása valószínűleg azt a célt is szolgálja, hogy a diskurzus értékalapúságát, amennyire lehet, háttérbe szorítsák. Már csak azért is, mert Németország látszólag nem kíván a normaszegőként fellépni, amelyet részben alátámasztanak Angela Merkel kancellár és más német politikusok csővezetékkel kapcsolatos nyilatkozatai, amelyek bár a projekt gazdasági szükségességét hangsúlyozták, és várható politikai következményeit látványosan figyelmen kívül hagyták, Közép-Kelet-Európa mellett Ukrajnát is „biztosították” arról, hogy tranzitországgént betöltött szerepe megmarad (Warsaw Institute 2019). Mindezzel azt „erősítve”, hogy a projekt ténylegesen gazdasági szempontból mérvadó.

Ez a „típusú” kommunikáció azért is érdekes, mert az elemzés keretében megfogalmazódott, hogy a normák felismerését az őket körülvevő kommunikáció segíti. E szempontból fontos, hogy bár az energiaügyi szolidaritás normává válása nem tekinthető lezártnak, német részről az Északi Áramlat 2 kapcsán felfedezhetők ilyen kommunikációs nyomok („*trail of communication*” [Finnemore és Sikkink 1998, 892]), ahogy az előbbi esetben is megmutatkozott.

Egyrésztől kérdés természetesen, hogy ez az „igazolási kényszer” mennyiben csak az Unió, Közép-Kelet-Európa és az USA részéről érkező „vádakra” adott válaszreakció – de a kommunikációs sakkjátszma szempontjából mindenképp említésre méltó lépés. Ám annak megállapításában, hogy Németország „egyéni” érdekeit a közösség elé helyezte-e, többé-kevésbé lényegtelen, hogy gazdasági vagy politikai motivációk állnak-e a háttérben.

A harmadik kategóriába sorolható, egyik országcsoporthoz sem tartozó „kívülálló” közül igazából Olaszország az, aki többször is állást foglalt az Északi Áramlat 2 ellenében – ám a közép-kelet-európai tagállamoktól eltérő módon azt nem a szolidaritásra alapozta. Olaszország számára visszásnak tűnik, hogy az Oroszország elleni szankciók tekintetében Németország a közös fellépést szorgalmazza, míg az energiapolitika területén az oroszokkal köt megállapodást, saját érdekeit szem előtt tartva (Mucci 2015).

Az Európai Unió országai mellett természetesen intézményeinek álláspontja is nagyon lényeges, hiszen azok is aktívan részt vesznek a csővezeték körüli vitákban. Mind a Parlament, mind a Bizottság részéről gyakran hangoztatott érv a projekttel szemben a diverzifikáció hiánya energiaforrások és partnerek tekintetében, illetve az energiaellátás biztonsága. Emellett viszont mindkét intézmény hangsúlyozza az energiaügyi szolidaritással szemben támasztott nehézségeket is. Az Európai Parlament 2016 októberében kiadott egy határozatot a cseppfolyósított földgáz (LNG) uniós stratégiájáról, amely a projekt energiaügyi szolidaritás elvére gyakorolt „*kontraproduktív hatását*” kifogásolta (European Parliament 2016, szak. 32). A Bizottság is hasonló aggályokat fogalmazott meg, amikor kimondta, hogy az Északi Áramlat 2 próbára teszi a európai szolidaritást (EPSC 2017, 13). (A Bizottság szerepét az 5.4 pont is érinti.)

A politikai diskurzus vizsgálata révén több következtetést le lehet vonni a hipotézisre vonatkozóan. A közép-kelet-európai tagállamok és az Európai Unió részéről is megjelent a projekt energiaügyi szolidaritással való ellentétességének hangsúlyozása. Ebben az értelmezési keretben a beruházók, de leginkább

Németország szándéka a projekt megvalósítására felfogható egyfajta normaszegésként: bár még kialakulóban levő normáról van szó, a szolidaritás szellemiségével (amit az uniós dokumentumok is explicite megfogalmaznak) mindenképpen ellentétes Németország viselkedése – függetlenül az általuk hangoztatottakkal. Fearon definícióit (Fearon 1999, 27) alkalmazva nem ez a magatartás, amit ebben az esetben a norma előír – ugyanakkor a „helytelen” viselkedést kísérő „erkölcsi” megítélés teljesült a közösség egy részéről. A beruházás gazdasági indokokkal való alátámasztására erős törekvés mutatkozott – ugyanakkor, ahogy pár bekezdéssel korábban említésre került, a normával ellentétes magatartás megállapítása szempontjából másodlagos, hogy emögött pontosan milyen motivációk húzódnak meg.

Mivel a közösség egy részének semmiképp nem szolgálja az érdekeit, viszonylag könnyen megállapítható, hogy az Északi Áramlat 2 építése német (és esetleg nyugat-európai) érdekeket tükröz, nem pedig a közösségét – ez nyilván nem segíti elő az energiaügyi szolidaritás normájának internalizációját. A normák kontrafaktuális érvényessége miatt ugyanakkor ez nem feltétlenül jár a norma fejlődésének visszafordulásával – ám ennek feltétele, hogy a közösség „megfelelően” reagáljon ilyen eseményekre. E szempontból pozitívumként emelhető ki, hogy Közép-Kelet-Európa és az Unió a szolidaritás perspektíváján keresztül (is) szembesítették Németországot a normával ellentétes viselkedésével. Negatívum ugyanakkor, hogy az alfejezetben nem kiemelt, elsősorban nyugat-európai tagállamok érdekmében nem foglaltak állást a politikai diskurzusban az Északi Áramlat 2 kapcsán – vagyis csak a közösség egy része lépett fel aktívan a „normaszegéssel” szemben. A többiek „közömbössége”, azaz távolmaradása a vitától Németország álláspontját ugyan nem feltétlenül „legitimálja”, de a szolidaritási elv közösségi normává emelkedésének esélyét mindenképp gyengíti.

Az Európai Unió energiapolitikájának fejlődési nehézségeivel foglalkozó fejezetben írtak szerint az egységesítést gátló egyik fontos tényezőt a széles tagállami hatáskör – pontosabban az annak révén érvényre juttatható egyedi tagállami érdekek megjelenése – jelentette. Erre éppen az Északi Áramlat 2 esete

is jó példa: a széles tagállami jogkör miatt meg tud valósulni egy olyan projekt, ami megakasztja a szolidaritás normává válását, és az ennek jegyében elérni kívánt diverzifikációs célkitűzéseket. Az energiaügyi szolidaritás normává válásának fontos alkotóeleme (lenne) a diverzifikáció, ami e projekt esetében sem az energiaforrás, sem pedig a partnerek tekintetében nem valósult meg – mint ahogy a másik fontos elem, a közösségi megoldások keresése sem. Az államérdek közösségi célok fölé való helyezése, ha visszalépést nem is feltétlenül eredményez a normává válási folyamatban, a norma stagnálásának az egyik kiváltó oka lehet.

5.2. Ukrajna kikerülése

Az Északi Áramlat 2 megépítéséből származó már említett közvetlen következmény, hogy a földgáz Ukrajnát (és ezáltal a közép-kelet-európai tranzitországokat) kikerülve tud eljutni (Nyugat-) Európába. Ez alapvetően természetesen leginkább az Európai Unió Ukrajna felé mutatott szolidaritásával kapcsolatban vet fel kérdéseket, ami pedig egyébként több platformon – Keleti Partnerség, Energiaközösség – az együttműködés alapját képezi.

Ugyanakkor ez a tény hatással van az elemzés tárgyára, az Európai Unió tagállamai közti energiaügyi szolidaritás internalizációs folyamatára is, hiszen az Ukrajna gázszállítását érintő változások értelemszerűen hatással vannak Közép-Kelet-Európára is – egyik nehezen értelmezhető a másik nélkül.

Az orosz-ukrán kapcsolatokat befolyásoló egyik fontos tényező lehet a közeljövőben a „gázviták” kiújulása – amely természetesen ismét kihatással lehet Közép-Kelet-Európára is. Mint arról az Északi Áramlat 2 következményeit összefoglaló alfejezetben már szó esett, a csővezeték megépítése teljesen más helyzetet eredményezne e tekintetben. Az Északi Áramlat csővezetékeken keresztül Nyugat-Európába ugyan zavartalanul érkezhete az orosz földgáz – ugyanakkor az E3G think tank által végzett szimulációk alapján az ukrainai földgázimport leállása Dél-Kelet-Európában jelentős energiaellátási zavarokat okozna, az Európán belüli energiahálózat korlátai miatt (Gaventa, Dufour, és

Bergamaschi 2016, 22). E szcenárió feltérképezése már csak azért is lényeges, mert az orosz-ukrán gázszerződés 2019 végén lejár – az Északi Áramlat 2 átadása pedig éppen erre az időszakra van ütemezve (TASS 2018). Igen fontos kérdés tehát, mennyire lesznek sikeresek (egyáltalán: megegyezésre törekvők) a tárgyalások a két ország között (Pirani és Yafimava 2016, 19). Természetesen következik ebből az a kérdés is, hogy az Európai Uniónak kell-e, és ha igen, milyen módon kell szerepet vállalnia ebben.

A két esemény közelsége tehát nem csak az energiaellátás szempontjából lényeges Közép-Kelet-Európa számára, további réteggel bővíti a politikai diskurzust is. Nem véletlen, hogy Lengyelország például ilyen aspektusból (is) érvelt az Északi Áramlat 2 megépítése ellen – és épp erre válaszul hangzott el ígéretként a német féltől, hogy Ukrajna és ezáltal Közép-Kelet-Európa tranzitszerepe továbbra is fennmarad. Angela Merkel már említett nyilatkozatán túl a szintén befolyásos akkori német alkancellár, Sigmar Gabriel is azt nyilatkozta, hogy „a csővezeték projektje csak akkor folytatódhat, ha Oroszország nem vágja el Ukrajna és Kelet-Európa gázellátását”²¹. Erre egyébként még 2016-ban került sor, ami jól mutatja, hogy az ukrajnai tranzitútvonat fenntartására már a projekt korábbi fázisában is mutatkozott szándék német részről.

Természetesen néhány nyilatkozat még nem jelent garanciát arra, hogy mindez valóban így fog történni, ám – tekintetbe véve a projekt körül egyébként is kialakult feszültséget a tagállamok között – valószínűleg Németország valóban erre fog törekedni. Az Oroszországgal való tárgyalás idejére Ukrajna az Északi Áramlat 2 megépítésével elveszíti a területén áthaladó tranzitgázból származó érdekérvényesítő képességének jelentős részét – ami orosz részről éppenséggel motiválhatta is a projekt megvalósítását (Besemeres 2016, 471) – épp ezért az Európai Unió szándékai, esetleges kiállása igen fontossá válhat.

²¹ „A new pipeline to double Russian gas flows to Germany will only go ahead if Russia does not cut off Ukraine and eastern European gas flows [...]” (Lewis és de Carbonnel 2016)

Az Ukrajnát érintő változások tehát egyrészt hatással vannak az Európai Unión belüli diskurzusra, másrészt formálják is a tagállami percepciókat az Északi Áramlat 2-vel kapcsolatban. A kutatási kérdés szempontjából azonban a leginkább fontos kérdés, hogy az Európai Unió belső energiaügyi szolidaritásának normává válási folyamatát hogyan alakítja az Északi Áramlat 2 azon közvetlen következménye, hogy az Ukrajnát elkerülő csővezeték elvileg képes akár teljesen kiváltani a tranzitországon áthaladó ágot. Ezt természetesen árnyalja az alfejezet elején említett hatás, hogy a csővezetékrendszer kötöttségeiből adódóan, az Ukrajnát érintő változás (tranzitbevételek csökkentése, gázcsapok elzárása), az óhatatlanul hatással lesz a közép-kelet-európai régióra is. Fontos elem az is – és ez részben már átvezet a következő alfejezet témájára –, hogy meggyengülni látszik az Európai Uniónak az Ukrajnát érintő kérdésekben eddigiekben viszonylag egyöntetű fellépése – ami akár visszahat a tagállamok belső energiaügyi szolidaritására is.

Az eddigi „közös fellépés” Vihma és Wigell tanulmánya alapján röviden úgy összegezhető, hogy Oroszország geopolitikai „érdekérvényesítése” Ukrajnával szemben viszonylagos egységet szült az Unión belül (Vihma és Wigell 2016, 1, 5). Ennek egyik fontos jele volt a szankciók bevezetése – amelynek szellemével nyilvánvalóan ellentétes az Északi Áramlat 2 megépítése. Az ugyanis Oroszország számára bizonyosan gazdasági hasznot nyújt (EPSC 2017, 9), Ukrajna és Közép-Kelet-Európa számára viszont előnytelen következményekkel jár, vagy legalábbis járhat. Ez az ellentmondás tükröződött Olaszország előző alfejezetben említett álláspontjában, mely éppen a szankciók bevezetésének és az Északi Áramlat 2 építésének ambivalens voltát tette szóvá. Vihma és Wigell megállapítása és az olasz álláspont azért is nagyon lényeges, mert Németország valószínűleg maga is érezve az olaszok által szóvá tett diszkrepanciát, részben éppen ezért próbálja kimozdítani helyéről az inkább érték alapú politikai diskurzust, és más szempontból megragadni az Északi Áramlat 2 kérdését.

Az energiaügyi szolidaritás internalizációjának szempontjából ugyanakkor hosszabb távon talán még lényegesebb annak megelőzése, hogy Németország példája ne ösztönözzön, bátorítson más tagállamokat is különutas megoldások

megvalósítására. Fontos lenne, hogy a „normaszegő” magatartás ne váljon gyakorlattá, sőt, az internalizációnak azt kellene elhoznia, hogy a normához való igazodás automatikussá váljon. Ezt értelemszerűen leginkább a közösség többi tagjának fellépése segítheti elő – ilyen értelemben az ukrajnai aspektus további jelentésréteggel egészítheti ki az Északi Áramlat 2 körüli polémiát.

5.3. A tagállamok megosztottsága

Az Északi Áramlat 2 újabb lényeges vetülete a tagállamok megosztottsága, mely természetesen összefüggésben áll az előző két szemponttal. A politikai diskurzus részben a tagállamok megosztottságából ered – részben pedig maga is erősíti azt. Az Ukrajnával szemben követendő eljárás körüli vita pedig nyilván tovább mélyíti a megosztottságot. Ezen aspektus vizsgálata már csak azért is fontos, mert a tagállamok közötti energiaügyi szolidaritás normává válásának lényege éppen a tagállamok egységes fellépése lenne – így belső vitájuk a lehető legközvetlenebb módon kihat a folyamatra.

A tagállami megosztottság kérdése már többféle kontextusban megjelent a dolgozatban – jelen alfejezet e jelenség az energiaügyi szolidaritás internalizációjára gyakorolt hatását vizsgálja. A tagállamok közötti konfliktus lényegét alapvetően az adja, hogy az Északi Áramlat 2 esetében Németország érdekkövető magatartása a teljes közösségre vonatkozó negatív következményekkel járhatnak, míg a beruhásából származó potenciális (nem feltétlenül gazdasági) előnyök igazából a nyugat-európai régióra korlátozódnak. (A 4.1 pontban ismertetett pénzügyi befektetők érdekeltségeinek tükrében valószínűleg ez nem is meglepő.) A projekt ugyan megvalósít egyfajta diverzifikációt például az útvonal tekintetében, de az energiaügyi szolidaritás normája értelmében „egyéni” beruházások helyett „közösségi” megoldásokra lenne szükség, amelyek segítik azokat a tagállamokat, akik valamilyen oknál fogva erre egyedül nem képesek.

A politikai diskurzus elemzése során az is körvonalazódott, hogy nem csak kétféle interpretáció áll szemben egymással, hiszen még a projektet kifogásolók

között sincs teljes egyetértés – például abban sem, hogy milyen okokból kifolyólag tartják problémásnak a csővezeték megépítését (EPSC 2017, 11) – nem beszélve azon tagállamokról, melyek egyik oldal mellett sem foglalták állást.

Németország a gázszerződések kapcsán ígéretet tett arra, hogy Ukrajna tranzitország szerepe fennmarad (ami így persze Közép-Kelet-Európára is vonatkozik), ám a tagállamok félelmeire, fenntartásaira nem minden tekintetben született érdemi válasz (például az ellátás biztosítását illetően az ukrajnai ág esetleges lezárása esetén – bár valószínűleg ezt az eshetőséget Ukrajna miatt nem is akarják hangoztatni).

Aggasztó precedens lehet Közép-Kelet-Európa számára a Druzhba csővezeték már ismertetett esete, amikor Oroszország, valószínűsíthetően politikai okokból, 2006-ban lezárta a Litvánia felé futó vezetékét – ami az Európai Unió részéről nem váltott ki érdemi ellenállást. Fontos persze, hogy az energiaügyi szolidaritás normává emelkedésének folyamatában a fázisváltást épp ez az időszak (2006-2009) hozta meg, azóta pedig nem szembesültek ilyen jellegű problémával a tagállamok – vagyis a normafejlődés egy korábbi szakaszában mutatott magatartásból elvileg nem kellene messzemenő következtetéseket levonni. Ugyanakkor Németország politikai diskurzusban való részvételének elemzése épp arra mutat, hogy a projekt politikai dimenzióját háttérben tartva inkább annak gazdasági részét hangsúlyozza. A felénk irányuló kérdésekre – például épp az energiaügyi szolidaritással kapcsolatban – hiányos válaszok érkeztek. Ez egyrészt kétségtelenül negatívan hat a normafejlődésre, másrészt (ennek folyományaképp) újra felerősíti az előbb említett aggodalmakat avval kapcsolatban, hogy mennyire vállalna fel az Európai Unió teljes súlyával egy esetleges újabb gázvitát.

Látható, hogy nem is önmagában az Északi Áramlat 2 megépítése hat negatívan az energiaügyi szolidaritás normájára – sokkal inkább azok a körülmények, amelyek az egész projektet övezik. Zeyno Baran még az Északi Áramlat 1-gyel kapcsolatban jegyezte meg, hogy „Németország anélkül írta alá a szerződést a csővezetékéről, hogy Lengyelországgal és a balti államokkal egyáltalán konzultált

volna”²² – de később a kettős projekt megépítéséről is egymaga Németország döntött. Nem volt például olyan, akár uniós szinten, akár csak több tagállammal közösen megvitatott terv, ami bemutatta volna, hogyan segíthetné ez a projekt a közös célokat az energiaügyi szolidaritás jegyében – vagy legalább hogyan lehetne azokat összhangba hozni. Ehhez adódik még, hogy Németország nem ad igazán megnyugtató válaszokat a közép-kelet-európai államok fenntartásaira – a tagállamok jó része pedig kivonja magát a projektet övező diskurzusból. Utóbbiban vélhetően persze annak is szerepe van, hogy Németország nem mutat(ott) hajlandóságot a tagállamok döntésbe való bevonására, még a közvetlenül érintettek esetében sem. Ez a magatartás már az Északi Áramlat 1 során sem tetszett Lengyelországnak, melynek kapcsán az akkori védelmi miniszter, Radosław Sikorski, a Molotov-Ribbentrop paktumhoz hasonlította a projektet, a Merkel által felajánlott megbeszélés kapcsán pedig azt nyilatkozta, hogy „először dönteni, és azt követően egyeztetést felajánlani nem egyezik az mi elképzelésünkkel az európai szolidaritásról”²³.

Az egyéni megoldások természetesen nem kizárólag az energiaügyi szolidaritás internalizációját akasztják meg – egyúttal segítik az Oroszország által nyilván tudatosan alkalmazott megosztó politikát is. Több tanulmány is megemlíti, hogy ez a „*divide and conquer*” stratégia, a tagállamok egymás ellen való kijátszása, a kétoldalú tárgyalások forszírozása, az európai egységet is fenyeget(het)i (Baran 2007, 131; Dimitrova 2010, 14; EPSC 2017, 1). Az előző két alfejezetben tárgyalt komponensekhez hasonlóan tehát az Európai Unió tagállamai, de leginkább a Németország és Közép-Kelet-Európa közötti megosztottság is az energiaügyi szolidaritás internalizációja ellen hat.

²² „[...] Germany signed the Nord Stream deal without even consulting its Polish or Baltic partners [...]” (Baran 2008, 10)

²³ „To first make a decision and then offer consultations is not our idea of European solidarity.” (Kloth 2006)

5.4. A Földgázról szóló irányelv felülvizsgálata

A negyedik, és egyben utolsó alfejezet a 2009-ben elfogadott Földgázról szóló irányelv („*Gas Directive*” – 2009/73/EC) felülvizsgálatának fontosságával, az energiaügyi szolidaritás internalizációs folyamatára vonatkozó hatásával foglalkozik. Az Északi Áramlat 2-vel kapcsolatos események közül erről születnek a legfrissebb cikkek, ami egyben azt is jelzi, hogy a projekt továbbra is lényeges részét képezi a diskurzusnak a tagállami és uniós szinten egyaránt. A politikai diskurzust vizsgáló alfejezetben már esett szó a Bizottság álláspontjáról az Északi Áramlat 2 kapcsán – ehhez azonban további lépések is társultak.

A Bizottság többször is megfogalmazta véleményét, hogy erre a projektre is alkalmazni lehetne a Földgázról szóló irányelvet (Lilkov és Freudenstein 2018, 5). Bár az irányelv alkalmazhatóságának kérdése mellékesnek tűnhet mind a csővezeték projekt, mind pedig az energiaügyi szolidaritás normává válásának szempontjából, ez koránt sincs így. A Földgázról szóló irányelv ugyanis a Third Energy Package része – utóbbi a 3.1 pontban már említésre került – amely olyan előírások betartására köteleznék a Gazpromot (harmadik fél hozzáférési elve, tulajdonosi szétválasztás elve, tarifák meghatározásában diszkriminációmentesség), amelyeket az jelenleg nem teljesít (Lilkov és Freudenstein 2018, 5). Ugyanis azzal, hogy a Gazprom egyedüli részvénytulajdonossá vált a projektben, nem teljesíti a tulajdonosi szétválasztás elvét (Giuli 2018, 16) – a hálózat üzemeltetője és az energiaellátást biztosító vállalat ugyanaz, ami hátrányosan hathat a szabad versenyre a versenytársak hozzáférési lehetőségének esetleges akadályozása révén (Ec.europa 2014). Giuli pedig rámutat arra, hogy mivel az orosz jogszabályok miatt a harmadik fél hozzáférési elve sem szavatolható, így a tarifákra vonatkozó kitétel igazából már lényegtelen (Giuli 2018, 16). Vagyis a szabályozás alkalmazása alapvetően befolyásolhatná az Északi Áramlat 2 megvalósíthatóságát.

Végül az európai uniós intézmények arra jutottak, hogy az irányelv ebben a formában nem alkalmazható az Északi Áramlat 2 esetében, így a Tanács jogalap hiányára hivatkozva elutasította a Bizottságnak az Oroszországgal egyeztetések

kezdemenyezésére vonatkozó kérelmét. A Bizottság azonban nem hagyta annyiban a kérdést, és 2017 novemberében benyújtott egy, az irányelvet kiegészítő javaslatot, amelynek lényege, hogy az irányelv immáron vonatkozzon az EU határain belül minden gázvezetékre, akkor is, ha abban Unión kívüli országok is részt vesznek (Lilkov és Freudenstein 2018, 6). Ennek különleges mivoltát Lilkov és Freudenstein abban fogalmazza meg, hogy „a Bizottság jogalkotási agendát meghatározó kiváltsága révén próbál befolyást szerezni egy harmadik országgal közös kormányközi projektbe”²⁴.

Az Északi Áramlat 2 projekt legaktuálisabb elemét éppen a Bizottság e javaslatának várható elfogadása, és annak körülményei jelentik. A Európai Parlament még 2018 áprilisában, míg a Tanács 2019 februárjában fogadta el álláspontját a módosításról, így az ideiglenes megállapodás már csak a végső jóváhagyásra vár a két fél részéről (Council of the EU 2019). Bár a módosításra az Északi Áramlat 2 kapcsán merült fel az igény, és hatályba lépése esetén nyilván bonyolítani is fogja a projekt megvalósulását, azonban megakadályozni előreláthatólag nem fogja (Keating 2019). Utóbbi egy Franciaország és Németország által létrehozott egyezség miatt lehetséges, amelyet a legtöbb más tagállam is elfogadott (Stearns 2019). Ennek értelmében „a módosított irányelvet partmenti gázvezetékek esetén annak az országnak a felségvizein kell alkalmazni, ahol az első kapcsolódási pont található az európai hálózattal”²⁵ – ami az Északi Áramlat 2 esetében természetesen Németország. Dánia e megállapodás következtében elesett a lehetőségtől, hogy szava legyen a szabályozásban, Németország pedig szinte egyedül felügyeli a projektet, így könnyen találhat kibúvókat (például mentességek formájában) a szabályozások alól (Stearns 2019).

²⁴ „It is interesting to observe that the institution is venturing to gain political clout and to possibly influence an intergovernmental project with a third country through its legislative agenda-setting privilege.” (Lilkov és Freudenstein 2018, 6)

²⁵ „As regards offshore gas transmission lines, [the amendment] should be applicable in the territorial sea of the Member State where the first interconnection point with the Member States’ network is located.” (European Parliament 2019)

Az irányelv módosítása több szempontból is összefügg a kutatás témájával. Az uniós energiapolitikai nehézségekkel foglalkozó fejezetben problémaként merült fel a különböző szabályozások nem teljesen egyértelmű megfogalmazása. Ezen hiányosságra (ebben az esetben az irányelv alkalmazhatóságára) legtöbbször a gyakorlati alkalmazás során derül fény – épp, mint az Északi Áramlat 2 esetében. Ilyen szempontból mindenképpen előrelépésként lehet értékelni a módosítást, pontosítást. Felmerülhet persze kritikaként, hogy az Északi Áramlat 2-re nem lesz különösebb hatással az új szabályozás – ugyanakkor a jövőbeli projekteket illetően mindenképpen kulcsfontosságú az irányelv tárgyának konkretizálása. A jövőben az Északi Áramlat 2-höz hasonló esetek már az új szabályozás alá fognak esni, ami a Bizottságnak jóval szélesebb jogkört biztosít például a megfelelő szabályok alkalmazásáról gondoskodó nemzeti hatóságok felügyeletében, és a kivételes esetekről, felmentésekről való döntésben (European Commission 2019).

Az irányelvmódosítási eljárásnak azonban a hipotézis szempontjából van egy még lényegesebb, az energiaügyi szolidaritás normájával kapcsolatos eleme. A Bizottság kiterjesztett jogköre ugyanis lehetővé teszi, hogy az Északi Áramlat 2-höz hasonló meghatározó projektek esetében a tagállamok ne dönthessenek egyedül, akár lényegi egyeztetések nélkül. Ezen új szabályok mérsékelhetik a tagállami érdekek megjelenésének erejét, elősegítve, hogy az energiaügyi szolidaritás hatékonyabban érvényesülhessen, ami hozzájárulhat ahhoz, hogy a normafejlődés internalizációs szakasza előre mozduljon.

A kiegészítés a normaszegő magatartásra is hatással lehet, hiszen a tagállami érdekekkel szemben megjelenik a Bizottság, amely korlátokat tud szabni az egyoldalú érdekérvényesítésnek. A megállapodás lényegét Arias Cañete spanyol biztos úgy fogalmazta meg, hogy az egy „jelentős lépés megtétele egy valóban integrált, szolidaritáson és bizalmon alapuló belső piac megvalósítására a

Bizottság teljes körű bevonásával”, és hogy „Európa bezárt egy kiskaput az EU jogi keretrendszerében”²⁶.

A kérdés a Bizottság normavállalkozói tevékenysége szempontjából is jelentős. Az Északi Áramlat 2 építése rámutatott a Földgázról szóló irányelv alkalmazhatóságának korlátjaira, amelyet a Bizottság megfelelően érzékelt, és úgy tűnik reagálni is tudott rá. Ahhoz, hogy a Bizottság által javasolt módosítások megfelelő fogadtatásban részesüljenek, feltehetően szükség volt a tagállamok közötti diskurzusra, amit a projekt indukált.

Az elméleti keretben szó esett a Bizottság azon módszeréről, amikor a krízishelyzet hatására kinyíló politikai ablakot („*policy window*”) használják ki – úgy tűnik, hogy az Északi Áramlat 2 esetében is hasonló történhet. A csővezeték projekt ezen aspektusa tehát, az előzőekkel ellentétben, előremutató az energiaügyi szolidaritás internalizációs folyamatának szempontjából, és arra enged következtetni, hogy az Európai Unió végül képes lehet integrálni az Északi Áramlat 2 egyes tanulságait.

6. Konklúzió

A szakdolgozat vizsgálatának tárgya az Európai Unió belső energiaügyi szolidaritási normájának fejlődése az Északi Áramlat 2 csővezeték projekt relációjában. A megfogalmazott hipotézis szerint a tagállami szándékok e projekt kapcsán megtörték az Európai Unió energiaügyi szolidaritás normájának internalizálási folyamatát.

Az elemzés első része definiálja az energiaügyi szolidaritás normafejlődésének egyes fázisait, bemutatta szereplőit, körülményeit. A következő rész áttekinti az uniós energiapolitika fejlődését, integrációjának mélyülését lassító tényezőket, melyek közvetlenül vagy áttételesen hatnak az energiaügyi szolidaritás normává

²⁶ „This is a major step forward in the creation of a truly integrated internal gas market which is based on solidarity and trust with full involvement of the European Commission. Today, Europe is closing a loophole in the EU legal framework.” (European Commission 2019)

emelkedésének folyamatára is. Az Északi Áramlat 2 projekt körülményeinek és várható következményeinek összefoglalása után, az utolsó fejezet a projekt négy kiemelt vetületében vizsgálja azok befolyását az energiaügyi szolidaritás internalizációjára. A hipotézis helyességének vizsgálatára négy kiemelt aspektusként a projektet övező politikai diskurzust, Ukrajna elkerülésének kérdését, a tagállamok megosztottságát, és a Földgázról szóló irányelv felülvizsgálatának folyamatát választottam. Az energiapolitikai nehézségek meglétét e szempontok is igazolták – minden nézőpontból azonosítható volt a problémakör egy-egy vetülete. Az egyes szempontok elemzése ugyanakkor arra mutatott rá, hogy míg az első három inkább negatívan befolyásolja a norma internalizációját, az utolsó úgy tűnik pozitív irányba hat.

A politikai diskurzust, illetve az egyes szereplőknek a projekttel kapcsolatos interpretációt elemző alfejezetben például megállapításra került, hogy a projekt esetében Németország a közösség elé helyezte saját érdekeit, ami nyilván nem a kollektív megoldások irányába mutat, sőt egyes országokat kifejezetten előnytelen pozícióba kényszerít – így értelemszerűen hátráltatja az energiaügyi szolidaritás normájának fejlődését. A norma kontrafaktuális érvényességének kialakulásának szempontjából fontos a közösség szerepe. Ez részlegesen teljesült: egyrészt a probléma az energiaügyi szolidaritás relációjában (is) felvetésre került, másrészt viszont a fellépés korántsem volt egységes, hiszen alapvetően csak Közép-Kelet-Európa és az Európai Unió interpretálta Németország magatartását a „normával” ellentétes viselkedésként – ami természetesen vezet a harmadik aspektushoz, a tagállamok megosztottságának kérdéséhez. Németország nemcsak hogy nem vonta be a többi tagállamot a döntési folyamatba – annak esetleges következményeire sem tudott megnyugtató válaszokat adni Közép-Kelet-Európa (és persze Ukrajna) számára. Mindez a jövőben értelemszerűen precedensként szolgálhat más országok számára – tovább nehezítve az energiaügyi szolidaritás általánosan elfogadott normává emelkedését.

A negyedikként vizsgált aspektus – a Földgázról szóló irányelv módosítása – a többitől eltérő hatásmechanizmust mutatott. Az irányelv módosítása több, a

közös energiapolitikát és az energiaügyi szolidaritás normájának alakulását is hátráltató körülményre választ kínál. Az Európai Bizottság által javasolt pontosítások a hipotézis szempontjából azért is jelentősek, mert azt mutatják, hogy a Bizottság is úgy látja, hogy a projekt körül kialakult helyzet akadályozza az energiaügyi szolidaritás normává szilárdulását – ezért próbálja azt, illetve a jövőbeli hasonló esetek előfordulását (meg)akadályozni. A Bizottság kiszélesített jogköre bizonyos mértékben ellensúlya lehet a tagállami érdekeknek, ezáltal korlátozhatja az energiaügyi szolidaritással ellentétes magatartásformákat. Ennek jelentőségét ugyanakkor megkérdőjelezi a projektnek kiskaput nyitó, az Északi Áramlat 2 megvalósulását de facto garantáló francia-német megegyezés – hiszen azonnal megmutatja, hogy hasonló megoldásokkal akár zárójelbe tehető a Bizottság plusz jogosítványai. Bár, a későbbiekben a szabályozásoktól való mentesség engedélyezésében is szerepet kap a Bizottság. Ilyen értelemben azonban az új szabályozások tényleges hatása – ennek részeként akár az energiaügyi szolidaritás normájának előre mozdulása is – csak a későbbi projektek kapcsán válnak világossá, amikor kiderül, hogy a kivétel valóban erősíti, vagy gyengíti a szabályt.

Az energiaügyi szolidaritás normává válásának folyamatának vizsgálata során persze más tényezőket is érdemes figyelembe venni, hiszen például az energiapolitika nem áll messze az állambiztonságtól sem, így sok más szakpolitikánál érzékenyebb terület a tagállamok számára. Részben ezzel is magyarázható, hogy a normafejlődés miért halad nehezkesebben, és hogy egy a norma kialakulása ellen ható esemény, mint például az Északi Áramlat 2, miért bír nagyobb befolyással a folyamatra.

A hipotézis helyességéről szóló döntésben értelemszerűen lényeges szerepe van annak is, hogy a norma internalizációját megtörő, illetve elősegítő tényezőket hogyan súlyozzuk – hiszen azok jelentősége nyilván nem azonos. Véleményem szerint a hipotézis megerősítése mellett szóló érvek összességében erősebbek, súlyosabbak, mint az ellene szólók. A Bizottság beavatkozása ugyan erősíti annak lehetőségét, hogy a norma internalizálási folyamata felgyorsuljon – ez azonban egyrészt korántsem bizonyosság, csak lehetőség, így szerepét egyelőre nem

érdemes túlbecsülni, másrészt, mint már szó volt róla, bizonyos értelemben maga is annak bizonyítéka, hogy a projekt megakasztotta a folyamatot. Az, hogy az akadály esetleg elhárítható, nem jelenti, hogy nem is volt valós akadály.

Úgy vélem tehát, hogy az elemzés alapján a hipotézis igaznak minősíthető: igaz a megállapítás, miszerint a tagállami szándékok az Északi Áramlat 2 kapcsán megtörték az Európai Unió energiaügyi szolidaritás normájának internalizálási folyamatát. A hipotézis talán a szóhasználat tekintetében árnyalható: a „megtörés” véglegességet sugall, ami jelen állás szerint nem, vagy legalábbis nem feltétlenül teljesül. A Földgázzról szóló irányelv felülvizsgálatának sikere – de legalább félsikere – alapján jelenleg inkább az valószínűsíthető, hogy csak a folyamat átmeneti elakadásáról, stagnálásáról van szó, semmint végleges megrekedéséről, és hogy ezen „intézményi segítséggel” az energiaügyi szolidaritás normává válási folyamata tovább tud haladni.

Irodalomjegyzék

Könyvek, könyvfejezetek

- Besemeres, John. 2016. „Ukraine, out of Sight”. In *A Difficult Neighbourhood: Essays on Russia and East-Central Europe Since World War II*. ANU Press, Canberra. pp. 459–474.
- Buchan, David. 2014. „Refuelling Europe: Roadmap for Completing the Single Energy Market?”. Wilfried Martens Centre for European Studies, Brüsszel.
- Di Napoli, Ester, és Deborah Russo. 2018. „Solidarity in the European Union in Times of Crisis: Towards “European Solidarity”?”. In *Solidarity as a Public Virtue?: Law and Public Policies in the European Union*. Szerk.: Veronica Federico és Christian Lahusen, 1. kiadás, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden. pp. 195–248.
- Fearon, James. 1999. „What Is Identity (as We Now Use the Word)?”. Stanford University, Stanford.
- Horváth Zoltán. 2011. „Kézikönyv az Európai Unióról”. 8., átdolgozott, bővített kiadás. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Keohane, Robert O., és Joseph S. Nye. 1977. „Power and Interdependence: World Politics in Transition”. Little, Brown, Boston.
- Klotz, Audie. 1999. „Norms in International Relations Theory”. In *Norms in International Relations: the Struggle Against Apartheid*. Cornell University Press, Ithaca. pp. 13–39.

- Morgenthau, Hans J. 1960. „*Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*”. Alfred A. Knopf, New York.
- Onuf, Nicholas G. 1989. „*World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*”. Studies in International Relations. University of South Carolina Press, Columbia.
- Pirani, Simon, és Katja Yafimava. 2016. „*Russian Gas Transit Across Ukraine Post-2019: Pipeline Scenarios, Gas Flow Consequences, and Regulatory Constraints*”. Oxford Institute for Energy Studies, Oxford.
- Rittberger, Volker. 2001. „*German Foreign Policy Since Unification: Theories and Case Studies*”. Manchester University Press, Manchester.
- Šleivyte, Janina. 2010. „*Russia's European Agenda and the Baltic States*”. Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe sorozat, 19. Routledge, London.

Folyóiratcikkek, tanulmányok

- Andoura, Sami, és Jacques Delors előszavával. 2013. „Energy Solidarity in Europe: From Independence to Interdependence”. Notre Europe – Jacques Delors Institute, Project: “A Test For European Solidarity”, pp. 110.
- Axelrod, Regina S. 1996. „The European Energy Charter Treaty: Reality or Illusion?”. *Energy Policy*, 24 (6), pp. 497–505.
- Banciu, Roxana Ioana. 2016. „Nord Stream 2 and Its Soft Power – an Unfolding Playground for the European Union”. *Romanian Journal of European Affairs*, 16 (2), pp. 83–91.
- Baran, Zeyno. 2007. „EU Energy Security: Time to End Russian Leverage”. *The Washington Quarterly*, 30 (4), pp. 131–144.
- Checkel, Jeffrey T. 1998. „The Constructive Turn in International Relations Theory”. *World Politics*, 50 (2), pp. 324–348.
- Dimitrova, Irena. 2010. „EU-Russia Energy Diplomacy: 2010 and Beyond?”. *Connections*, 9 (4), pp. 16.
- Finnemore, Martha, és Kathryn Sikkink. 1998. „International Norm Dynamics and Political Change”. *International Organization*, 52 (4), pp. 887–917.
- Gaventa, Jonathan, Manon Dufour, és Luca Bergamaschi. 2016. „More Security, Lower Cost: a Smarter Approach to Gas Infrastructure in Europe”. E3G, pp. 32.
- Giuli, Marco. 2018. „Nord Stream 2: Rule No More, But Still Divide”. European Policy Centre. pp. 27.
- Karakullukçu, Memduh. 2016. „EU Energy Policy: Sustained by Fragile Solidarity, Indispensable for Eurasian Security”. *PRISM* 6 (2), pp. 106–125.
- Keohane, Robert O., és Joseph S. Nye. 1987. „Power and Interdependence Revisited”. *International Organization* 41 (4), pp. 725–753.
- Kotlowski, Alexander. 2009. „Russian Energy Strategy and Transit Routes in Eastern Europe”. *Oil, Gas & Energy Law Intelligence*, 7 (2), pp. 31.

- Kratochwil, Friedrich, és John Gerard Ruggie. 1986. „International Organization: A State of the Art on an Art of the State”. *International Organization*, 40 (4), pp. 753–775.
- Lilkov, Dimitar, és Roland Freudenstein. 2018. „European Energy Security in Focus: the Case Against Nord Stream 2”. Wilfried Martens Centre for European Studies, pp. 16.
- Loskot-Strachota, Agata. 2016. „Nord Stream 2: Policy Dilemmas and the Future of EU Gas Market”. *Norwegian Institute of International Affairs*, Policy Brief, pp. 4.
- Maltby, Tomas. 2013. „European Union Energy Policy Integration: A Case of European Commission Policy Entrepreneurship and Increasing Supranationalism.” *Energy Policy*, 55, pp. 435–444.
- Maoz, Zeev, és Bruce Russett. 1993. „Normative and Structural Causes of Democratic Peace, 1946-1986”. *The American Political Science Review*, 87 (3), pp. 624–638.
- Mearsheimer, John J. 1995. „A Realist Reply”. *International Security* 20 (1), pp. 82–93.
- Roth, Mathias. 2011. „Poland as a Policy Entrepreneur in European External Energy Policy: Towards Greater Energy Solidarity vis-a-vis Russia?”. *Geopolitics*, 16 (3), pp. 600–625.
- Tannenwald, Nina. 2005. „Stigmatizing the Bomb: Origins of the Nuclear Taboo”. *International Security*, 29 (4), pp. 5–49.
- Wendt, Alexander. 1992. „Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics”. *International Organization*, 46 (2), pp. 391–425.
- Westphal, Kirsten. 2011. „Russian Gas, Ukrainian Pipelines, and European Supply Security”. *SWP Research Paper – German Institute for International and Security Affairs*, pp. 41.

Adatbázisok, statisztikák

- Eurostat. 2018a. „EU Imports of Energy Products - Recent Developments”. pp. 13. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_imports_of_energy_products_-_recent_developments#Trend_in_extra-EU_imports_of_energy_products. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Eurostat. 2018b. „Shedding Light on Energy in the EU a Guided Tour of Energy Statistics: 2018 Edition”. <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/energy/bloc-2c.html>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Európai uniós dokumentumok és források
- Baran, Zeyno. 2008. „Security Aspects of the South Stream Project”. European Parliament Briefing Paper. URL: [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO-AFET_NT\(2008\)388962](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO-AFET_NT(2008)388962). Utolsó megtekintés: 2019. április 19.

- Council of the EU. 2019. „Gas Directive: Provisional Agreement on New Rules for Gas Pipelines to and from Third Countries - Consilium”. 2019. február 13. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/02/13/gas-directive-provisional-agreement-on-new-rules-for-gas-pipelines-to-and-from-third-countries/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Ec.europa. 2014. „Market Legislation”. 2014. július 31. <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/markets-and-consumers/market-legislation>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Ec.europa. 2017. „Building the Energy Union”. 2017. március 8. <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/building-energy-union>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- EPSC. 2017. „Nord Stream 2 – Divide et Impera Again? Avoiding a Zero-Sum Game”. European Political Strategy Centre. URL: https://ec.europa.eu/epsc/publications/other-publications/nord-stream-2-%E2%80%93-divide-et-impera-again_en. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- EUMSZ. 2012. „Az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata”. Az Európai Unió Hivatalos Lapja. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=celex:12012E/TXT>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- European Commission. 2009. „Press Release - Commission Adopts New Rules to Prevent and Deal with Gas Supply Crises”. 2009. július 16. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-09-1153_en.htm. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- European Commission. 2010. „Energy 2020 A Strategy for Competitive, Sustainable and Secure Energy”. Brussels. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1409650806265&uri=CELEX:52010DC0639>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- European Commission. 2011. „Questions and Answers on the Third Legislative Package for an Internal EU Gas and Electricity Market”. 2011. március 2. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-11-125_en.htm?locale=en. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- European Commission. 2012. „Energy Roadmap 2050”. Energy Publications Office of the European Union, Luxembourg. URL: <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/2050-energy-strategy>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- European Commission. 2019. „Press Release - Energy Union: Commission Welcomes Tonight’s Provisional Political Agreement to Ensure that Pipelines with Third Countries Comply with EU Gas Rules”. 2019. február 12. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-19-1069_en.htm. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.

- European Parliament. 2016. „EU Strategy for Liquefied Natural Gas and Gas Storage”. 2016/2059(INI) határozat. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0406+0+DOC+XML+V0//EN>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- European Parliament. 2019. „Applicability of the New Gas Directive”. 2019. március 12. http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-8-2019-001307_EN.html. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Európai Bizottság. 2014a. „Éghajlat- és energiapolitikai keret a 2020–2030-as időszakra”. Brüsszel. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX%3A52014DC0015>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Európai Bizottság. 2014b. „Európai energiabiztonsági stratégia”. Brüsszel. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX%3A52014DC0330>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Juncker, Jean-Claude. 2016. „Speech by President Jean-Claude Juncker at the 20th Saint Petersburg International Economic Forum 2016”. 20th Saint Petersburg International Economic Forum, Saint Petersburg, 2016. június 16. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-16-2234_en.htm. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Tusk, Donald. 2016. „Report by President Donald Tusk to the European Parliament on the Outcome of the December European Council”. 2016. január 19. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/01/19/tusk-december-euco-report-european-parliament/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.

Egyéb internetes források

- Gurzu, Anca. 2018. „UK Foreign Secretary Backs Trump’s Nord Stream 2 Criticism”. Politico. 2018. augusztus 21. <https://www.politico.eu/article/jeremy-hunt-back-trumps-nord-stream-2-criticism/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Janjevic, Darko. 2018. „Nord Stream 2 Gas Pipeline – What Is the Controversy About?”. Deutsche Welle. 2018. július 14. <https://www.dw.com/en/nord-stream-2-gas-pipeline-what-is-the-controversy-about/a-44677741>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Keating, Dave. 2018. „Russia’s Controversial Nord Stream 2 Pipeline May Now Be Unstoppable”. Forbes. 2018. szeptember 5. <https://www.forbes.com/sites/davekeating/2018/09/05/as-of-today-russias-controversial-nord-stream-2-pipeline-is-already-underwater/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Keating, Dave. 2019. „Why Did France Just Save Nord Stream 2?”. Forbes. 2019. február 8. <https://www.forbes.com/sites/davekeating/2019/02/08/why-did-france-just-save-nord-stream-2/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.

- Kloth, Hans Michael. 2006. „Indirect Hitler Comparison: Polish Minister Attacks Schröder and Merkel”. Spiegel Online. 2006. május 1. <http://www.spiegel.de/international/indirect-hitler-comparison-polish-minister-attacks-schroeder-and-merkel-a-413969.html>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Lewis, Barbara, és Alissa de Carbonnel. 2016. „Update 2-Germany Seeks to Calm Polish Concerns over Nord Stream-2”. Reuters. 2016. január 29. <https://www.reuters.com/article/germany-poland-gas-pipeline-idUSL8N15D2QO>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Mathiesen, Karl. 2019. „Coal Phase-out Will Increase German Need for Gas, Says Merkel”. Climate Home News. 2019. január 23. <https://www.climatechangenews.com/2019/01/23/coal-phase-will-increase-german-need-gas-says-merkel/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Mikhelidze, Nona, és Nathalie Tocci. 2018. „Europe’s Russia Sanctions Are Not Working”. Politico. 2018. november 29. <https://www.politico.eu/article/europe-russia-sanctions-are-not-working-ukraine-azov-sea-kerch-strait-vladimir-putin/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Mucci, Alberto. 2015. „Matteo Renzi’s Pipeline Politics”. Politico. 2015. december 16. <https://www.politico.eu/article/matteo-renzi-pipeline-politics-energy-south-stream-germany-russia-dependency/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Nord Stream 2 AG. 2019. „Background Story: Pipeline Construction”. pp. 3-22. URL: <https://www.nord-stream2.com/en/pdf/document/180/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Offshore Technology. é. n. „Nord Stream 2 Pipeline”. <https://www.offshore-technology.com/projects/nord-stream-2-pipeline/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Reuters. 2018. „U.S. Envoy Warns Sanctions Still an Option Against Nord Stream 2”. 2018. november 13. <https://uk.reuters.com/article/us-eu-gazprom-nordstream-usa-idUKKCN1N11FY>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Sputnik News. 2019. „Energy Expert: Austrian Gov’t Has Taken Pragmatic Stance Towards Nord Stream 2”. 2019. február 24. <https://sputniknews.com/analysis/201902241072689460-austria-nord-stream-russian-gas-explained/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Stearns, Jonathan. 2019. „EU Reaches Deal on New Gas Law With Nord Stream 2 Loopholes”. Bloomberg. 2019. február 13. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-02-12/eu-gets-deal-on-new-natural-gas-law-with-nord-stream-2-loopholes>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Sytas, Andrius. 2016. „EU Leaders Sign Letter Objecting to Nord Stream-2 Gas Link”. Reuters. 2016. március 16. <https://uk.reuters.com/article/uk-eu-energy-nordstream-idUKKCN0WI1YV>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.

- Szymański, Konrad. 2016. „Russia’s Gas Pipeline Threatens European Unity”. *Financial Times*. 2016. október 21. <https://www.ft.com/content/25a17928-96c3-11e6-a1dc-bdf38d484582>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- TASS. 2018. „Nord Stream 2 Pipeline to be Commissioned in Late 2019 - Early 2020”. 2018. május 15. <http://tass.com/economy/1004430>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.
- Warsaw Institute. 2019. „Ukraine–Nord Stream 2: Struggle Over Gas Transit”. 2019. január 15. <https://warsawinstitute.org/ukraine-nord-stream-2-struggle-gas-transit/>. Utolsó megtekintés: 2019. április 19.